

ІВАН СТАСІВ

# В КІГТЯХ НАЦИСТСЬКИХ ТИРАНІВ

СПОГАДИ В'ЯЗНЯ  
11961



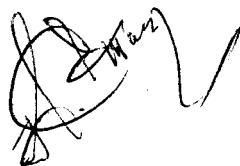


Закатованим батькові й братові та  
всім друзям революційної стихії, що в  
обороні правди своєї, в тюрмах, конц-  
таборах і тундрах, життя своє віддали —  
цей спогад присвячую

Автор

Знайшов сто кміт хвалити твою  
милу вірність на цих мотках...

Величавому  
Андрею  
Кіт - 9-ий океан.



**ІВАН СТАСІВ**

**В КІГТЯХ  
НАЦИСТСЬКИХ  
ТИРАНІВ**

**СПОГАДИ В'ЯЗНЯ**

**11961**

**[diasporiana.org.ua](http://diasporiana.org.ua)**

**НАКЛАДОМ АВТОРА**

---

---

**1987**



**I. STASIW  
IN THE CLAWS OF NAZI TYRANTS  
MEMOIRES OF THE INMATE  
Nr. 11961**

**Copyright 1987 by I. Stasiw**

**ІВАН СТАСІВ  
В КІГТЯХ НАЦИСТСЬКИХ ТИРАНІВ  
СПОГАДИ В'ЯЗНЯ  
1 1 9 6 1**

**© 1987**

**Всі права застережено за Автором**

**ЛІТЕРАТУРНО-МОВНИЙ І ТЕХНІЧНИЙ РЕДАКТОР  
БОРИС БЕРЕСТ**

**Надруковано у видавництві та комп'ютерній друкарні  
«Мета» в Нью-Йорку**

**Tel.: (718) 445-2836**



**Typesetting and Printing by META Publishing Co.,  
P.O. Box 54101, Linden Hill Station, New York 11354**

---



1953

*Arthur J.*

**ВІД АВТОРА:**

## **ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!**

Україна в Другій світовій війні понесла мільйонові жертви...

На всій її території вівся гігантський змаг синів і дочок України за самовизначення з брунатними й червоними займанцями, що намагалися заволодіти українськими землями...

З Поліських лісів заговорила грізна зброя легіонів могутніх лицарів, що їм на ім'я — Українська Повстанська Армія.

На всіх закутинах, де тільки розлялося українське море, тужавіла сила народнього спротиву.

Нацистська Німеччина опустошувала вогнем, гвалтом і грабунками українські землі, а її мешканців і прихильників самостійницького руху нещадно знищувала в тюрмах і концтаборах.

Випускаючи у світ цю книжку, я намагався відтворити незатерті в пам'яті картини і кадри баченого й пережитого. Багато з них неповні, бо частинно були забуті: чотири десятки років проминули, після яких пишу цей спогад.

І я зовсім не претендую, ані не наближаюсь навіть до жодного літературного твору, в якому критик дошукувався б, може, багато місць, вартих критичних завваг і недотягнень. Цей жмут моєї мемуаристики відтворюю вже при дещо «заіржавілій» пам'яті.

Жорстока доба нашого народу на протязі довгих років, у яких він терпів наруги й знуцання польських, московських і німецьких окупантів, під якими і я виростав, закріпили в душі моїй сильну віру в його Воскресний День.

Частину своїх спостережень і переживань у грізних часах поневолення даю у Твої руки, Дорогий Читачу!

## РОЗДІЛ I

### СЕЛО МОЄ РІДНЕ, МОЯ БАТЬКІВЩИНО...

*...Село, неначе писанка, село...*

(Т. Шевченко)

...І серед літа стояло воно, завітчане білим цвітом старовинних лип, які, мов снігом, вбиралися у білі пелюстки, а пахощі аж ніздрі розширювали, розливаючи аромати запашного цвіту...

Невеличка закурена дорога вела через село, а на пагорбках немов доживали віку дупляві верби...

Дубовий хрест височів на окраїні, закопаний він був тут на знак скасування панщини, а на південь від нього — глибока стежка, що її змили дощі, вела на сіножатні лани.

Залізничний шлях Станиславів-Львів проходив через село, а нижче — круторіжна річка, з якої риболови витягали великі плотиці та сиві щупаки.

Ціле село покрите соломою, лише де-не-де блищали дахи під бляхою у заможніших господарів.

Чорногузи немов полюбили це село, бо тут вони будували свої розкішні гнізда на кізляницях, де були соломою накриті дахи, а згодом вистоювали на одній нозі довгими годинами, заглиблені у недалекий жаб'ячий рай.

Серед могил і хрестів на цвинтарі, де росло багато овочевих дерев, стояла похилена набік стара церковця, збудована із дерева, що струхлявіло вже від довгих років стояння.

Цей невеличкий дерев'яний храм Божий збудував у 1772 році польський граф Станислав Лось і так заснував наше село.

За переказами проф. Петра Прудюса і розвідкою д-ра Теодора Мацькова, який працював над дослідженням назв нашого і довколишніх сіл, стверджено: основоположником Бринець Церковних і Вибранівки був граф Станислав Лось. Предок пана Брика, Йоган фон Брик, що був капітаном шведського короля Карла XII і будівничим, побудував в 1706 році округлу церкву у Вибранівці, а побіч неї на горі побудував палату для воеводи графа Станислава Лося, який вибрав цю гору під будову, і тому їй дано назву Вибранівка.

Давно колись, за переказами предків, звали воєнополонених «бранці воєнні», яких приводив граф Лось з воєн, що їх зводили польські королі зі своїми сусідами.

Одних приміщували в дерев'яних бараках на полях, що звали «драринці», для обрібки землі, а других, що мали доглядати сотні мислівських собак графа Лося, з якими він їздив на полювання, поселювали у Бранцях Загірних, що було за горою. Згодом до назви «Бранці» він додав ще слово «Церковні», від церковці, що стояла на горбку. І так моє рідне село, що колись носило назву «Бранці Церковні», згодом прийняло назву «Бринці Церковні». Це коротка історія заснування і походження назви села, у якому я народився і виростав.

І бачила побожна громада, що вже недовго може служити до моління старенька церковця, тому й селяни вирішили звести нову.

В 1913 році, саме напередодні Першої світової війни, приступлено до будови нового храму в протилежній стороні цвинтаря і старої церкви, на боках якої росли великі липи.

Минули довгі роки мозольної праці відданих селян-будівельників над будовою храму, нарешті після 20-річної будови насадили золотий хрест на вершку бані.

І стояла тоді у всій величї своїй і красі, серед села на пагорбку нова церква, бані якої блистїли у бурштинових світлощах сонячних променів, і хрест золотий височїв над ними...

А зараз через дорогу, на старому цвинтарі, була мурована з каменя велика дзвіниця, на якій гойдалося декілька дзвонів...

Бувало, часом, серед жнив, як нависали над пшеничними ланами великі чорні хмари, туди виходив дзвонар Максим і великим дзвоном дзвонив, розганяючи повїнь. А звук його так могутньо гудїв по всьому селі й нісся ген... в етери небосхилів захмареного світу... І хмари просувалися над селом без дощу і злив, а люди були раді й дякували Максимові-дзвонареві, що розігнав зливні хмари.

І хоча нова церковця була простірна й прохолодна влітку, то парох часто в неділі правив Богослужбу під великими липами, де церковні брати ставили «вівтар» у холодку. Тоді о. Теофіль Бемко правив Богослужбу, під час якої виголошував патріотичні проповіді, якими цікавилась «Польська Поліція Паньствова», бо це був не лише парох, а патріот і державник, який своїми проповідями розбуджував приспані ідеї у «почцівего русїна».

До народньої школи я ходив у Вибранівці, де все навчання проводилося в польській мові, а лише один раз в тижні була «годзіна рускего». І хоч у школі була переважаюча більшість українських школярів, то, незважаючи на це, усі предмети ми мусїли вивчати в «польськїм ензику» (бо так велїв пан). Нас обурювало таке поступовання польського навчального персоналу, серед якого не було ні однієї особи в учительському складі українського походження.

Одного разу по шкільних заняттях, коли ще інші кляси вели своє навчання, нас, декількох юнаків із моєї кляси, повернулось, ввійшовши непомітно до кляси, в

якій ми навчались, і поздіймали портрети Пілсудського і Мосціцького та викинули їх до саду, що прилягав до шкільного будинку.

І хоч ніхто не признався до цього вчинку наступного дня, то нас всіх, українців, примусили стояти на колінах біля стіни довгі години.

Незатерта у моїй пам'яті картина залишилась ще відтоді, коли в 1933 році у Львові на площі св. Юра відбувався великий здвиг молоді «Українська молодь Христові», куди з'їхалися багаточисленні лави молоді.

Будучи молодим юнаком, я та ще декілька моїх молодих друзів в надітих «Гімнасцьорках» коліру гаки з нашитою емблемою — УМХ — на лівій руці, йшли наперед церковних хоругов, що їх несли члени церковного хору, супроводжуючи молодь із нашого села Бринці Церковні до Вибранівки на станцію, звідкіля вони поїздом їхали до Львова.

Нашому походові через село, а потім у Вибранівці, приглядалося багато мешканців. У Вибранівці, де були згуртовані «польські стшельци», вони теж вийшли на вулицю із насмішками, приглядаючись нашому походові. Тоді один із них — Філько Грабаль, виступив, підійшов до мене і відірвав нашиту емблему разом із матерією рукава. У моїй душі спалахнув великий гнів, але, крім вигуку, я був безвладний щось йому більше зробити. Ця лють у моїй душі так глибоко вкорінилася, що я завжди міркував пізніше, як мені відомститись на ньому за цей зловісний вчинок, що він доконав так ганебно.

У підсвідомості своєї сивої давнини, коли на цій власній землі правили й господарювали наші предки, в народі все більше й більше наростала національна стихія.

Села ставали свідоміші завдяки розвиткові читалень, «Просвіт», «Лугів», «Соколів» та власних підприємств, які закликали: «Свій до свого по своє».



Концерти, фестини, вистави, що їх реалізували різні гуртки, хоч, правда, за дозволом польських поліцейних властей, які часто забороняли,— все це скріплювало духа у гнобленої української людини та народжувало глибоку ненависть до польських займанців.

Польські владарні чинники Пiлсудський і Мосціцький завели терор і переслідування українського народу.

Своєю поліційною сіткою та молодими шовіністами-«стшельцями» вони намагалися примирити непримиренну українську людину.

Але лицарський дух заховала у своїх серцях українська людина. З цим духом і кувалася нова зброя до перемог над гнобителями України.

## ДЯК МИХАЙЛО

Він був лагідної вдачі, талановитий дяковчитель, з добрим баритоновим голосом, а понад усе, він був самостійником. Він навчав хори у Бринцях Церковних, Вибранівці та Бринцях Загірних. Молодь його полюбила, бо він викресував з її душі дзвінку красу рідної пісні, тієї пісні, у якій відтворена ціла химерна доля гнобленого народу.

Та це не зовсім йшло на душу польським цирульникам — «стшельцам», які, може, не самі, але вирішили знищити дяка Михайла.

Однієї серпневої неділі, коли на ланах достигали пшениці, у Вибранівці на ярмарковій площі була збудована каруселя. Туди по обідній порі прийшло багато молодих людей із інших сіл для розваги. Були тут діти й старші, які теж прийшли побачити, як розважає себе молодь. Там теж серед хлопців і дівчат бував дяк Михайло. Та коли пізнього вечора він у товаристві двох дівчат повертався додому у Бринці, на нього за селом у пшениці вижидали польські

«стшельци», а між ними розбишака Філько Грабаль, Токар та Ляхціг. І коли він наблизився до них, бандити вискочили із пшениці та нанесли вісімнадцять ножевих ран у тіло дядка Михайла. Перестрашені дівчата зчинили крик і побігли до Вибранівки заалярмувати деяких хлопців, які забрали дядка Михайла і згодом поїздом відвезли його до шпиталю у Львові.

Втративши багато крові, він лежав декілька місяців у шпиталі, з якого вийшов, вилікувавшись, білий, мов сніг, худий, мов тичка, ледве на ногах тримався.

Він знову повернувся до Бринець і замешкав у нашій хаті. Його не настрашили гострі ножі розбишацьких колон польських «стшельців», які своїми глумливими актами над безборонними людьми намагалися вбити наростаючий дух правди того народу, що на протязі століть терпів сваволю й знуцання.

Беззахисний український нарід переносив різні знуцання від злодіянь польських загарбників. Все більше чіпляли на шию українського селянина нестерпних повинностей, які були нічим іншим, як глумливим присудом верхівки уряду Пілсудського та його захвістя.

Несучи важке ярмо неволі й ставши наймитом своєї власної землі (бо господарями були польські зайди), в народі наростав непримиренний дух, дух спротиву. І виростало нове молоде покоління, що відважно стало на захист свого уярмленого народу, з якого висмоктували останню кров польські вампіри.

Із дна моєї пам'яті відтворюю одну сплетену народом пісню, в якій зображуються кожноденні реквізиції всевладної Польщі, що їх вона стосувала до українського хлібороба. Ось вона:

*В понеділок за податок мене фантували,  
А у вівторок за другове льоху записали.  
У середу за таблицю злотий треба дати,  
А у четвер другий злотий, що пес не був впнятий.*

*У п'ятницю був коминар, шибовся по стрісі,  
А в суботу дав я п'ятку, що їздив по лісі.  
У неділеньку святую треба святкувати,  
Ой, дай Боже, щоб неділя цілий тиждень була...*

\* \* \*

Українська земля завагітніла...

З поту й крові виростали месники, а з ними динамічна сила, що пепретворювалася в легенду.

Ганебно окрадена земля породила нове покоління, що стало продовжувати боротьбу мазепинців, крутянців і їм подібних. Вона утворила УВО, ОУН, УПА, УГВР як власну силу, що змагалася за своє відродження.

Нація — це духовна спільнота, це єдність великого минулого, що в'яжеться з майбутнім і за це майбутнє змагалися завзяті різними формами боротьби за свою державність.

Тоді весь штаб УВО-ОУН розпочав свої відплатні акції спалюванням поміщицьких маєтків, зрізуванням телефонних стовпів та знищуванням інших державних приміщень.

Напад на пошту, що відбувся 31.8.1930 року під Бібркою, та інші саботажні акції мали на меті звернути увагу західного світу та відстрашити польських колонізаторів від їхньої пацифістичної політики над українським народом.

## ГАНЕБНА ПАЦИФІКАЦІЯ

І коли міщанство варшавської верхівки на чолі з «Юзефем» Пілсудським не могло припинити бунту українського народу, воно послало на українські землі 14-ий полк уланів, як карну експедицію, що мала нагаями присмирити бунтівливе українське населення...

Один із американських часописів — «Нью-Йорк Гералд Трибюн» із 16 жовтня 1930 року писав так про ці події: «По українських селах Східньої Галичини польська кіннота і поліція брутально б'ють нагайками священників і селян, ганебно гвалтують жінок, здирають із селянських хат солом'яні стріхи, замикають школи, грабують кооперативні крамниці, нищать бібліотеки та обкрадають населення реквізиціями харчів... Становище українців було невивідне ще й тому, що, хоч вони творять найбільшу національну меншість в Європі, то проте не мають нікого, хто б боронив їхні права перед Лігою Націй. Варварська поведінка вояків під час «пацифікації» до такого ступеня обурює українських селян, що в усій Східній Галичині панує небезпечний дух неспокою».\*

«Однак, польська „пацифікація“ не була в той час єдиним ударом, спрямованим проти українців. 30 жовтня 1930 року польські поліційні агенти позлочинному замордували тодішнього крайового коменданта УВО, сотника Юліяна Головінського. Влаштувавши гидку комедію «льокального простеження» подій, які відбулися під час нападу боєвиків УВО на поштове авто під Бібркою, польські агенти привезли закованого в кайдани сотника Головінського до місцевости Глибовичі, там прив'язали його до дерева і трьома пострілами в чоло й груди вбили».\*\*

Через декілька днів після цього випадку, ще будучи тоді молодим юнаком, я пішов з батьком туди (це було за шість кілометрів), щоб побачити те місце, де зросила землю гаряча кров Юліяна Головінського.

---

\* Данило Чайковський: «Білас і Данилишин», стор. 51-52

\*\* Данило Чайковський: «Білас і Данилишин», стор. 55

Такі події потрясли людським сумлінням і запалювали в душі їдку ненависть до осоружних розбишак польського свавілля.

В 1930 році ОУН провела широку відплатну акцію проти польських здичавілих знущань над українським народом, підпалюючи двори вельмож і скирти збіжжя, сіна та соломи.

В тому ж часі у Харкові відбувався політичний процес проти 45 членів СВУ-СУМ, а у Львові відбувалися масові демонстрації.

Від 1932-33 років, коли Сталін виморив голодом мільйони українських людей, коли по вулицях і хатах корчилися у голодовій смерті діти, жінки й чоловіки, на достigliх українських пшеничних ланах із сторожевих веж охоронники Сталіна-Джугашвілі стріляли в селян, що, виснажені голодом, збирали колоски пшениці. Це були прокляті роки для українського народу, бо в трупах і крові стогнали, корчились і вмирали мільйони жертв московського комунізму.

Краєву езекутиву Організації Українських Націоналістів» від 1933 року очолив досвідчений у революційній боротьбі політик і державник — Степан Бандера. Під його проводом ОУН провела відплатну акцію на висланця Москви — Майлова, що його вбито з наказу ОУН в большевицькому консуляті у Львові. Це виконав член-бойовик Микола Лемик.

«Конечність такого атентату, з метою виявити ідейно-політичну єдність західніх українців із східними, що опинилися під большевицько-московською окупацією, та задемонструвати перед світом проти жорстокого гніту московських окупантів, була наявною вже здавна».

«Влітку 1932 року дано доручення виконати атентат на большевицький консулят у Львові Романові Шухевичеві — «Дзвоніві», бойовому референтові КЕ

ОУН, у зв'язку з пляново проведеним большевицькою владою на Наддніпрянщині штучним голодом».\*

Ці акції мали величезний розголос у світі.

А на західніх землях України «польське моцарство» дальше скаженіло над українським народом, який спересердя сказав: «Ви, ляхи, вже більше не будете запрягати українських селян до плуга та орати панську землю, а жінками волочити її»...

Реквізиції польських грабіжників по українських селах, палення господарств, ліквідація друкарень і бібліотек породили в народі міцну силу протидії, що пішла за мережами організаційної ОУН проти польської колонізації.

За те все ОУН знову повела відплатні акції, вбиваючи в 1931 році Тадеуша Голуфку і поліційного комісара Чеховського, а згодом, 30 листопада 1932 року, виконано напад на постову станцію в Городку.

## СМЕРТЬ БОЄВИКІВ

Біласа й Данилишина було арештовано й виконано смертний вирок через повішення. Знову ж українська спільнота відповіла бойкотом польського державного монополю. А вирок смерти над двома молодими боєвиками, членами ОУН, потряс усією ментальністю української людини.

«Незрима військо підземної України повело в ньому несподівану, як блискавка, кількахвилинну бойову акцію, що своїм героїчним фіналом потрясла була українські душі, розбудила в них притишену глибоко-людську тугу до великого ідейного горіння й щире пошану до посвяти людей простих».

---

\* Д-р Петро Мірчук: «Роман Шухевич» (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних, стор. 49

«Присуд і смерть довершили психологічну прірву між поневоленими й окупантами, скристалізували ворожі почуття дослівно найширших українських мас, на яких глибоким карбом врізалася недавня ще пацифікація».

«... І вдарили дзвони. Село з селом перекликалося. Над замряченими полями грудневої ночі повис металевий гул. Залізні серця дзвонів понесли землі й небу вістку:

— Наших вішають! Вставайте!

І в такт ударів дзвонів ударили в спільному ритмі людські серця, віщуючи прихід на землю нового Революційного Міту, нового заклику підземної України».\*

І він прийшов у всій своїй величі революційного духа і повів молоді боеві кадри незламної України шляхом боєвих акцій у відплату ворогам України.

На вічну пам'ять цих двох молодих героїв народ сплітав пісні, що їх одчайдушна молодь співала по селах:

*Білас, Данилишин, що собі бажаєш,  
так прокуратор їх ся питає.*

*— Ніц си не бажаю, тільки хтів бим знати,  
як ви, польські ляхи, будете конати ...*

І ніхто не боявся польського жандарма Кубацького, який вештався по селі Бринцях Церковних і розганяв гуртки молоді, що стояли на перехресних дорогах у вечірніх годинах та співали жалісних пісень. В молодих серцях кипіла ненависть до польських займанців, їм не були страшні ні тюрми, ні каральні експедиції. Вже ніщо не могло спинити глибокої внутрішньої напруги в молодих серцях.

---

\* Степан Ленкавський: «Коли дзвони дзвонили над Городком»; Данило Чайковський: «Білас і Данилишин», стор. 233



Вони запалилися великим бажанням й горінням до власної державної незалежності і немов з підземелля стали виростати революційні кадри ОУН.

## **НА ЗЕЛЕНІ СВЯТА**

Тоді, коли уся природа убрала себе в пишну красу свого повного розквіту, зокрема дерев, травників і квітів, саме тоді відзначали Зелені Свята за церковним календарем. Але вони рівночасно були й національним святом, бо в цьому дні віддавали шану українським героям.

Молодь сплітала вінки із зеленого барвінку та, обвішавши їх синьо-жовтими стяжками, у пізніх вечірніх годинах завітчувала на полях хрести на прославу героїв. Це сильно тривожило польських володарів, бо вони тоді надсилали своїх «стшельцуф», які ходили і палками збивали з хрестів стяжки й квіти у барвінкових вінках.

Народ був до краю обурений такою поведінкою польських гультіпак. Все більше й більше ятрився вогонь вулкану, що, здавалось, незабаром вибухне, мов страшна лява, у якій згинуть усі виконавці польських терористичних нападів.

## **ВБИВСТВО ТАДЕУША ВРУБЛЯ**

Польські жандарми весь час намагалися проникнути в ряди ОУН, пробуючи вербувати на свій бік нестійкий елемент, а в цьому випадку навіть членів ОУН.

Така подія сталася у моєму рідному селі, Бринцях Церковних.

Степан Корпан був людиною лагідної вдачі, чорнявий, середнього росту, був одним з найкращих

знавців столярського ремесла в селі. Він зробив столярський варстат, по якому можна було розцінювати його здібності, і подарував його своєму батькові.

У нас він бував дуже часто і то не лише у вечірніх годинах. але часом заходив і серед дня.

У культурному житті громади він приймав активну участь у підготовці вистав, фестинів тощо.

Одного березневого ранку, десь біля години 11-ої перед полуднем, він увійшов на подвір'я і, побачивши мене, запитав:

— Батько вдома?

— Так!— відповідаю.— Він в коморі,— додаю я.

Степан попрямував туди, увійшовши, замкнув двері за собою. Власне, там батько виробляв на своєму новому варстаті якесь господарське приладдя, вже й не тямлю, що саме це було. Двері в коморі були закриті, але я з цікавістю, ніби шукаючи за чимсь, пішов до комори та, розглянувшись і виходячи надвір, почув таку фразу: «Федю, я завтра буду арештований...».

Не знаю суті розмови, що велеась раніше, але Степан ще довго був у коморі з моїм батьком.

А на другий день, раннім ранком, по селу рознеслась вістка: хтось застрелив коменданта польської поліції у Вибранівці, Тадеуша Врубля.

«Може це Корпан»,— промайнуло в мене на думці...

Було ізольовано усі шляхи між Бринцями і Вибранівкою, де лежав убитий у воді на шкарпі комендант Врубель аж до часу, поки зі Львова не привезли двох собак, які за слідами привели поліцію аж до стайні Корпана, де стояли заболочені чоботи. Степана Корпана зразу заарештували, і на вимогу польської поліції він, вже закутий, підійшов і вказав на місце, де захована була його пістоля,— у загаті курника, у свого сусіда — приймича Яця. Я, як і багато інших цікавих, приглядався цьому.

Д-р Петро Мірчук у «Нарисі історії ОУН» про цю подію пише так:

«23 березня 1934 року біля села Вибранівка, повіт Бібрка, було вбито коменданта поліції Тадеуша Врубля. Поліційний собака привів поліцію до хати Степана Корпана, 28-річного столяра із Городища Королівського, повіт Бібрка, який останньо жив в селі Бринці Церковні того ж повіту».

«... Корпан погодився на пропозицію (донощицтва— І.С.) коменданта поліції, але коли той прийшов на умовлену з ним таємничу зустріч, уночі на відлюдному шкарпі залізничних рейок, Корпан раптово вихопив револьвер і влучним пострілом у голову забив польського поліціанта».

Над Корпаном відбувся прискішений суд у Львові, і його засуджено на кару смерти. Під час слідства він заявив: «Я вбив Врубля, бо він був ворогом українського народу. Більше нічого не скажу». 28 липня 1934 року преса поінформувала, що Корпан був повідомлений про те, що вранці наступного дня вирок буде виконаний.

Тут він попросився з капеляном о. Липським і своїм оборонцем, не дозволив зав'язати собі очей і поцілував шнур».\*

Корпан загинув на шибениці...

Про Степана Корпана є також згадка у В. Мартинця в книжці «Українське підпілля від УВО до ОУН», де автор на сторінці 79, замість «Степан», пише: «Іван Корпан з-під Бібрки загинув за вбивство польського жандарма, що хотів зробити з нього Юду свого народу. Стоячи під шибеницею, звернувся ще в останній хвилині до прокуратури з грізним окликом: «Скоро

---

\* Д-р Петро Мірчук: «Нарис історії ОУН», том I, стор. 364, 365.

згине твоя Польща!» і з недокінченим «Хай живе Українська Держава!»— повис на шибениці».

Це не одинокий випадок помсти польських займанців, що ганебно зафіксований в історії польського панування. Така зловісна для української людини подія наповнювала її душу свідомістю і розумінням — матимеш те, що здобудеш власною кров'ю і мечем.

Таке прагнення міцніше зростало серед народу, який прагнув керувати власним життям у своїй власній державі.

## КРИВАВІ СТІНИ АНТОНІШИНА

Ще перед тим, поки «б'яли ожел на червоним полю» полетів стрімголов з будинків міщанської еліти Варшави, польські жандарми вже переводили масакри і пацифікацію по українських селах, побиваючи передових активістів у громадах.

Комендантом поліції нашої округи був Антонішин, а поліційна станиця була в селі Соколівці, куди приводили арештованих українців на допити, побої й катування.

Одного літнього вечора Антонішин із ще двома жандармами застукав у двері нашої хати.

— Гдзє ест твуй моуж?— запитав у моєї мами.

Вона, перелякана їхнім приходом, сказала:

— Він погнав коні наніч.

— Поведзь му жеби сеу ютро зглосіл на постерунку,— сказав Антонішин і вийшов з хати разом із двома жандармами.

У хаті залягла на мить тиша, а потім мати довго хлипала від перестрашу. Я сидів мовчазно і глядів на неї...

— То що ж, вони ще хочуть його катувати?— мати допитливо дивилась мені в очі, неначе шукала якоїсь розважної відповіді, і, заливаючись сльозами, лементіла боязко. Я став її потішати:

— Мамо! Може, усе обернеться інакше,— кажу їй,— вони його вдома не застали...

Опісля я побіг в поле, щоб повідомити батька про прихід жандармів. Я розповів йому про переляк мами, а він уважно усе слухав і мовчав, а коли я скінчив, каже:

— Сину, ти зоставайся з кінями тут, а я заскочу до хати,— і він пішов.

І я зостався через ніч, доглядаючи коней, які паслися на конюшині, але очей замкнути не міг. «Що станеться завтра з батьком?»— нуртувало у моїй душі усю ніч.

Ранком, пригнавши коні додому, я батька вдома вже не застав.

— Він,— розповідала мені мати,— узяв свій «штаєр» і пішов, сказавши, що хоче бачити Антонішина.

У хаті увесь день було велике напруження. Турботлива мати нервозно проходжувалась по кімнаті, збентежена сестра Марійка непокоїлась — то вставала, то сідала на лавку.

Я із молодшим братом Петром більшу частину дня провів надворі. Час від часу то він, то я мовчазно заходили до кімнати, щоб поглянути, що діється там.

Вже й спроволюка темною плахтою накрилась ніч, а батька вдома ще не було, і ніхто не знав, що сталось з ним.

...Нерозгадане питання лягло на обличчях усіх.

В моє тіло почала закрадатись нервозність...

У хаті всю ніч темно блимала лампадка, і ніхто спати не клався, а вичікування стало дуже неспокійним.

Вже далеко було за північ. Під іконою Богоматері з первотоми куняла мати. Я водив очима по якійсь книжці, з якої нічого не тямив, що читав.

Брат і сестра дрімали, обпершись ліктями об стіл...

Настав світанок. У сусіда Якіма вже кипіла усюди робота.

Я вийшов надвір, щоб доглянути худобу. Незабаром на подвір'ї з'явилась постать невідомої мені людини. Він сказав:

— Я маю вістку від твого батька.

Я допитливим поглядом глянув у його обличчя і запитав:

— Де він зараз? І чи все гаразд коло нього?

— Так,— відповів невідомий.— Він переховується на Борусівських сіножатах у копиці сіна.

— Я дякую вам за вістку,— сказав я і подався у хату, щоб розповісти матері.

Згодом туди вирядилась неспокійна мама, взявши вила на плечі, і йшла немов на працю на сіножатах.

А повернувшись згодом додому, розповіла нам:

— Так, він був у Соколівці на поліційній станиці. Відкривши двері бічної кімнати, він побачив, що усі стіни кімнати були червоні від крові. «Тут — подумав він,— Антонішин із своїми польськими гультіпаками криваво розправляються з українськими патріотами». Побачивши те, він нашвидко завернув та пішов окраїною лісу аж під Борусів, де сховався у копиці сіна...

Я слухав її розповідь, а жарини гніву розпікали мою душу. До приходу «нових визволителів», батько вдома вже більше не ночував...

Тільки час до часу, серед темної ночі, він навідувався на часок до хати, а потім зникав знову в темряві.

## РОЗДІЛ II

### МОСКОВСЬКА ОКУПАЦЯ

Коли тріснули брами «Жечі Посполітей Польські», на західні землі України прийшли «нові визволителі» — московські загарбники.

Люмпенпролетаріят розсівся по українських селах і містах та став «хазяйнувати».

Під «ясним сонцем батька народів» — Сталіна-Джугашвілі стало процвітати людоловство, людовбивство, людодержство та людоморство. *(Якщо ще є якесь слово в українському лексиконі — прошу вставити. — Автор).*

НКВДівські відділи, що були відряджені для «чорної» роботи на всіх теренах Галичини від самого початку, як тільки ступила нога московського загарбника на українську землю, розпочали арешти і виловлювання передових українських людей, які частогусто зникали без сліду й без вістки.

І знову почали наповнятися тюрми Львова, Станиславова, Стрия, Дрогобича і Тернополя та інших міст українськими самостійниками з усіх територій Галичини.

Розкуркулювання більших землевласників, ліквідації маєтків та засилання у глибоку тайгу Сибіру до рубання лісів — все це стало притаманним чином нових «визволителів».

Здирання із хліборобів надмірних податків (грішми та збіжжям), зокрема напровесні 1940 року, створило передвістя голоду.



І можна було бачити «процвітання московського соціалізму», що відбулося на мешканцях села, які ходили очманілі від голоду, з прокляттями на зімкнутих устах.

## ЕШЕЛОН В ТАЙГУ СИБІРУ

Зима...

Рік 1939-ий...

На розлогих полях лежав білий сніг, і тріщав під ногами від сильного морозу.

До Павукової хати на Волощині під'їхало декільна саней, набитих енкаведистами, що оточили обістя.

З наїжаченими штиками ходили попід вікнами хати «червоні визволителі». Гавкали біля стайні прив'язані собаки.

Двоє енкаведистів ввалилось до хати і почали обшук у кімнатах. У хаті була перестрашена тітка Ганка з дітьми Богданом і Наталкою. Також був наймолодший брат чоловіка Ганки — Славко і його сестра Мілька. Петро, чоловік Ганки, вдома не був ще від того часу, коли його батько поїхав до Львова і слід за ним пропав, його, напевно, схопили агенти НКВД на вулиці міста, і ніхто не знав його дальшої долі.

— Сабірайтесь, — скомандував москаль з червоною пикою.

У хаті зчинилась метушня. Діти плакали, а тітка Ганка з тремтливими руками в переполосі не знала, що діяти, і бігала з кута в кут. Славко і Мілька скидали якісь речі у мішок. Усі були перелякані до краю, не знаючи, що робити.

— Пашлі! — нарешті белькнув по-дикунському енкаведист.

Усіх вивели на подвір'я, посадили на сани і під конвоєм повезли на залізничну станцію на Волощині, де

стояв довгий товарний поїзд-тюрма, до якого звозили і наладовували українських людей, яких засилали у далеку сибірську тайгу і Казахстан.

По обох сторонах вагонів стояли вартові з червоними зірками на шапках та з довгими, мов вила, крісами.

Чиїсь очі вперто водили по небу через загратовані віконця...

Вже сутеніло...

На другий день, серед глибокого ридання у загратованих вагонах, з тужавістю поїзд викотився на шлях і помчав у далекий простір, звідки немає більше вороття...

Серед такого зухвальства і дикої азійської поведінки НКВД вони набивали товарні вагони українськими людьми по всіх хліборобській Галичині й відпроваджували ешелон за ешелonom у холодні простори заслання на невідільничі роботи.

Таким вчинкам московського зухвальства не було кінця.

Та не довго довелося чекати вогненного обрію, на якому зловіщою тінню зарисовувалась Друга світова війна.

На окупованих москалями західньо-українських землях ОУН широко розгорнула підготовку організаційних кадрів на випадок зудару двох імперій: німецької і московської. Члени нашого запілля роздобували зброю і готувались володіти нею у випадку потреби. Бо як і чи взагалі можна уявити якийсь виступ в обороні української держави, яку здобувається лише власними силами, кров'ю і мечем. Героїчна нація не знає інших шляхів чи навіть форм, ніж тих, що тільки власними силами і жертвами можна скинути ярмо неволі й визначити свою життєздатність.

У роздобуванні зброї членами нашого заплілля траплялися і трагічні випадки.

Про два випадки, пам'ятні в моїх околицях, розповім у наступному розділі.

Степан Приймич, син селянської родини із Нового Села, одружений, член ОУН, часто заходив до нас на розмови. Та одного вечора він прийшов ніби радий чогось. Батько запитав його:

— Що у тебе на думці, Степане?

Степан, зам'явшись, гейби не знав від чого почати, по хвилині, шарпаючи себе за вухо, каже:

— Вже від деякого часу працюю на залізничній станції у Львові. Вчора під час обідньої перерви до мене підступив якийсь тип, з вигляду жид, і хотів продати мені пістоль, але я її не купив, бо з собою грошей не мав, так завтра я напевно куплю від нього. Він повернеться, а зброя може придасться у цих непевних часах.

Батько слухав уважно його розповідь, а потім запитав:

— А чи ти знаєш того типа, що хоче продати тобі пістоль?

— Ні!— відповів Степан.

— То я раджу тобі не робити з ним жодного гандлю, щоб не напивав собі біди,— продовжував батько.

Степан опустил голову і щось розмірковував...

На другий день Степан поїхав на працю, з якої вже ніколи більше не повернувся. І ніхто не знав, що сталося з ним. Можна лише припускати, що цей тип був сексотом та видав Степана в руки НКВД, яке й припечатало його долю.

## ТРАГІЧНА ПОДІЯ

Вона сталася у недалекому містечку Вибранівці, куди я ходив до школи.

«Янко» Юшеквич (Фуркевич) часто бував у Львові. Його брат Роман, який за польського панування був ув'язнений і засуджений на три роки в'язниці за приналежність до ОУН, що відсидів разом з Миколою Сирколітом, перед війною був студентом у Львові. Вони обоє з «Янком» мелкали у своїх батьків.

Була осінь 1939 року...

Однієї неділі вранці, коли дзвонили дзвони, скликаючи вірних у храм Божий, «Янко» встав і ввійшов до кімнати, де спав Роман.

— Гляди, що вчора роздобув у Львові,— сказав він, вказуючи на пістоль, що тримав у руці, і, не знаючи, що вона була наладована, потягнув замок і вистрілив у живіт Романа.

Роман, закривавлений, повалився на долівку, а сестра з перестрашення вискочила на вулицю і, біжучи, кричала:

— «Янку», що ти зробив?

Я та ще декілька моїх друзів стояли біля станції. Побачивши розпач дівчини, ми швидко подались туди, щоб збагнути, що за нещастя скоїлось. Та поки ми прийшли на місце, то в хаті вже готовили Романа до поїзду, яким люди відставили його до Львова до шпиталю.

## ПОХОРОН ДРУГА

Але від важкої рани шпитальним лікарям не вдалося врятувати життя людини, що мала віщі візії для свого народу. Після неповних трьох днів перебування у шпиталі замкнулись очі щирого патріота українського народу, члена ОУН.

В наступну неділю відбувся величавий похорон. На похорон прийшли його друзі й знайомі з сіл Бринець Церковних, Бринець Загірних, Чижич, Борусова, Боринич, Чорного Острова, Суходолу, Глібович Великих, Соколівки та інших довколишніх сіл. Прийшли, щоб відпровадити друга на вічний спочинок.

У день похорону з'явилося теж багато енкаведистів у Вибранівці. Труну накрито було синьо-жовтим прапором, і два кілометри на кладовище у Вибранівці на переміну несли труну його друзі з підпілля у супроводі церковних хоругов і хору.

Так спочило у сирій землі тіло члена провідного активу ОУН — Романа.

А «Янко»? Що робив він? У неділю трагічного випадку, затривожений до безтями невинним пострілом у живіт брата, він не знав, що діяти. Чи втікати від міліційного ув'язнення? Чи віддати себе їм в руки? Якщо втікати, то можна залишити за собою підозру, що це навмисно зроблено. Він навіть з переляку вибіг із хати, де сталась трагедія, та побіг серед хат на пагорбок, що його звали «Курячою горою», і там зупинився. Стояв, мов вкопаний стовп, а осінній вітер куйдовжив його пишне волосся. Він стояв у чорному плащі, держачи руку в кишені, де була пістоля. Він стояв і не ворушився, а до нього помалу підходив місцевий міліціонер і наказував:

— «Янку»! Руки догори!— Він так і стояв, аж поки не підійшов до нього міліціонер і не відібрав пістолю, заарештував його, а згодом відставив до НКВД. Його незабаром заслали у Сибір.

## НЕЧЕСНЕ НАМАГАННЯ

Нечесним намаганням була поведінка місцевого міліціонера, який з приходом «нових визволителів»

перейняв владу в руки «робітничої кляси» і розпочав заводити свої порядки.

Він зайшов до резиденції о. Чаноша і наказав йому, щоб сам отець запряг свої коні й відвіз його до Бібрки, де він має доставити до НКВД книжки з нашої читальні.

Отець Чаниш жажнувся від такої вимоги свого сусіда і сказав:

— Я вам віддам коні із наймитом, який відвезе вас до Бібрки.

Але міліціонера «пролетаріату» не вдовольняла така відповідь, він захотів засвідчити силу своєї влади, що йому надала московська хохландія, і тому вимагав, щоб сам отець фірманив.

Книжки з читальні з міліціонером возив таки наймит. Але через короткий час, і це, напевно, за прислугою цього московського прихвостня, було заарештовано о. Чаниша, і доля його стала глибокою тасмницею.

Ніхто більше не знав і не чув про свого доброго пароха, який служив громаді довгі роки, освідомлюючи її про власне право в своїй, Богом даній землі.

## ПАТЕФОННА СКРИНЬКА

Ще й досі до мене повертається згадка про патефонну скриньку, яка могла мати трагічні наслідки. Її доставив кур'єр за кличкою, і вона була не під силу важка. Батько працював кооперативним бухгалтером у будинку колишнього польського «Кулка рольнічого» у Вибранівці, де на шафі стояв до останньої пори патефон.

Звідкись тут взявся енкаведист, який вліз до канцелярії, не стукаючи. Розглядаючись навколо, він помітив на шафі патефон, який відразу йому

сподобався. Підсуваючи крісло, став на нього, щоб досягнути верха шафи.

— Не рухайте, бо в ньому не прибите дно, — якимось тривожно і так раптово промовив батько. Москаль зліз із крісла. Батько в кишені відбезпечив пістоль. В патефонній скриньці було чотири «штаєри» нових револьверів із фабрики Радомска.

Увечері батько зняв із шафи патефонну скриньку та заховав під коморою. На другий день прийшов зв'язковий і забрав патефонну скриньку, доставляючи її у призначене місце.

В цьому етапі гноблення розростались клітини революційної ОУН і у широкому потоці сумних переживань готувались до Другої світової війни.

Період недавніх Визвольних Змагань зробив з нас героїчну націю, яка власною зброєю утвердила, що «... волю добувається силою і зброєю».

В умовах большевицької окупації західніх земель України провідник революційних кадрів Степан Бандера розгортає інтенсивну розбудову організаційної сітки ОУН, що спирається на власні сили революційної боротьби за Українську Державу.

«Нова хвиля наснаги ОУН напоює твердістю й витривалістю все членство крайової ОУН. І коли багатьом із них доводиться в ході революційної діяльності потрапити у ворожі руки чи сісти на лаві обвинувачених перед московсько-большевицьким «судом», то молоденькі гімназистки, члени ОУН, виявляють подивугідну моральну силу поводитись мужньо і гордо в обличчі смерті, як поведився колись на слідстві та на польських судах і Степан Бандера».\*

Большевицько-московські з'єднання НКВД шаліли по селах і містах. Серед народу, що його національну

---

\* Д-р Петро Мірчук: «Степан Бандера — символ революційної безкомпромісовости», стор. 80



ідею напоїв своєю стихійною наснагою і мужніми чинами національний провідник — Степан Бандера, почалися відкриті бунти і виступи.

«В Романові сталася небуденна подія. Тамошній молодий селянин, українець Підлужний, за одним заходом застрілив револьвером начальника бібрецького НКВД Малішева, його заступника Ольшанського і секретаря райпарткому Маланчука. В білий день, в канцелярії сільради виложив їх по черзі, ніби мисливець зайців! Вони закликали, бачите, Підлужного до канцелярії і заявили йому, що він арештований... В тій саме хвилині Підлужний вийняв револьвер. Цей спритний і відважний хлопець хотів ще післати одну кулю в голову сільради, але мав усього чотири набої й один, останній,— казав,— мусів залишити на безвихідну хвилину для себе...».\*\*

Інший випадок мав місце у невеликому селі С., куди прийшло зимовою порою чотири енкаведисти із головою сільради заарештувати місцевого мешканця «Дніпрового», який саме в той час спав у хаті. Розбудивши його, голова сільради сказав, що хоче про щось говорити з ним, але «Дніпровий» збагнув підступ, зібравшись з дружиною, витягнув «обріза» з-під ліжка і, відчинивши двері, поклав на порозі двох енкаведистів, а другі два втекли.

## ЗУДАР ДЕСПОТІЙ

22 червня 1941 року вибухла німецько-совєтська війна.

Цей зудар деспотій створив для українського народу нові пригожі умови для відбудови власної незалежної держави. Такі принайменше були сподівання і до цього

---

\*\* *Іван Шкварко: «Проклинаю», стор. 198*

готувалась організація ОУН під проводом Степана Бандери.

Тисячі передових українських самостійників, які вийшли живими на волю із московського ув'язнення, своїм досвідом скріпили силу організації.

Гітлер своїм «бліцкригом» витискав швидким наступом московські війська з території Галичини і Волині. Червоноармійці втікали стрімголов, залишаючи за собою спустошення і трупи...

І настав Великий Чин...

Велично-історична подія сталася 30 червня 1941 року, коли за ініціативою надхненника революційних змагань і політичного керівника Степана Бандери революційна ОУН ще раз утвердила, що лише український нарід має право бути господарем на власній прадідівській землі, а ніколи наймитом. Саме тоді було **ПРОГОЛОШЕНО ВІДНОВЛЕННЯ САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ** на чолі з прем'єром Ярославом Стецьком.

Був це величний день, бо в цьому дні у Львові, де на воротах дому було повішено знак польського ордену «Віртуті мілітарі», через українську радіовисильню ім. Євгена Коновальця пролунали врочисто слова диктора: «Львів був, є і назавжди буде служити українській Батьківщині, а не «ойчизне польскей».

Державнотворчий Акт вітали й благословили голови наших Церков. Митрополит Шептицький у пастирському посланні писав:

«Установленій владі віддаємо належний послух. Узнаємо Головою Державного Правління України пана Ярослава Стецька».

А Преосвященний Єпископ Полікарп писав: «Оце на наших очах справедливість Бога сповнилася: один Бог, одна нація і спільна краща будучність».

І давня гордість неупокореної Нації, немов дивний сон, із затертих традицій і легенд, через історію і героїку народу, виблиснув патос власного відродження.

Буйна стихія в свідомості свого народу стала на шлях творення власної підметности.

Але Гітлер, йдучи на Схід, мав у своїх плянах перетворити Україну у свою колонію і тому не міг погодитися на визнання такого Акту й наказав його негайно відкликати. І коли прем'єр Ярослав Стецько відмовився від такого відкликання, Гітлер наказав заарештувати прем'єра Ярослава Стецька і Степана Бандеру та інших членів Тимчасового Правління та заборонити їх у концтабори.

Більше, ніж 20 членів Державного Правління було ув'язнено гестапом і заборонено до тюремних мурів або концентраційних таборів у Німеччині.

У Червневому Акті, що його ініціатором була революційна ОУН Степана Бандери, відбився вияв волі всієї Нації, усіх течій політичного напрямку, які всеціло відстоювали принципи власної самостійности й незалежної Держави.

І хоч не судилось нам закріпити це свято Української Державности для наших нащадків, то сила його в тому, що наша боротьба була перемогою. Волелюбна нація, що найвище ставила ідею державности, уgruntувала своє право на існування і усю велич власної підметности. Нічого не значить, що Державний Акт 30 червня 1941 року знищила гітлерівська машина, але лицарський дух заховався в душах українських людей, які з любов'ю до народу і зі зброєю в руках пішли: «або на смерть, або побіду...».

## СИПАННЯ МОГИЛ

Радісна вістка про відновлення української держави у Львові блискавично рознеслась по всій Західній і

Східній Україні. Вона породила гордість серед народу. І після довголітньої неволі український нарід знову став власним господарем на своїй землі.

Із цієї святої землі народ насипав великі могили на згадку про поляглих героїв. Таку могилу ми вперше сипали на Вибранівці, куди господарі возами привозили землю, а молодь, мов мурашня, скидала землю лопатами з возів, а потім висипала на могилу. І кожного дня піднімалась могила вище й вище, а коли досягла свого розміру, на горі поставлено високий березовий хрест.

Визначено було в неділю посвячення, до якого готувались усі.

І прийшов день... З довколишніх сіл з'їжджались на конях молоді козаки, блищали козацькі строї і лопотіли в руках хоругви. Їхали, немов на герць колись запорізькі козаки, їхали через Бринці Церковні, через Нове Село, а потім до Вибранівки.

На чолі цього великого походу йшли церковні процесії з хоругвами, а потім злучені хори, духовенство, а згодом незлічимий натовп урочисто вбраного люду — і старших, і молодих, і жінок, і дітей... Здавалось, що йому не буде кінця.

Похід зупинився перед могилою, а пан-отці довершили чину посвячення.

Великі маси народу зібрались довкруги могили, щоб бути свідками великої події та вислухати промов присутніх із посвячення могили.

Такі картини залишаються незатертими у вічній пам'яті.

Згодом такі посвячення могил відбулися в Соколівці, а пізніше — в Чорному Острові, де я разом із маніфестаційною громадою приймав участь.

## ПОХІДНІ ГРУПИ

Тисячі найкращих людей, відданих на смерть українській справі, людей великої ідеї, що прагнули закріпити в народі його велику силу до самостійного життя і приготували його до Великого Чину в столиці України — Києві, пішли з доручення проводу ОУН Степана Бандери на Схід.

Ярослав Стецько — прем'єр України — у своїй монументальній книжці «30 червня 1941» пише:

«Біля 5,000 (п'ять тисяч) найкращих активістів вирішив Провід кинути у політичний бій; з головним завданням організувати збройну боротьбу».

«Учасники груп мали докладно визначені місця свого призначення і вивчений ними плян дії. Підготовка їх тривала довгі місяці. Забезпечення кожного з учасників фальшивими документами вимагало великих зусиль, але це врешті вдалося виконати, так що поки німці зорієнтувалися, в чому діло, цей наш актив невеликими групами просувався рівночасно з фронтовими частинами армії, інколи випереджаючи їх з великим ризиком для власного життя».\*

Вони йшли на Схід, щоб формувати міські управління та адміністрацію і приготовляти народ до великої події, коли нарешті знову на Софійській площі врочисто й соборно пролунають слова: «Від нині Україна стала Самостійною Соборною Державою!»

Прибувши на місця своїх призначень, учасники залишили такі враження:

---

\* *Ярослав Стецько: «30 червня 1941», стор. 74, 76*

«... Ми вийшли на Володимирову гору. Над широким Дніпром тут височів пам'ятник Володимирові Великому — Хрестителеві України-Руси.

Статуя зображувала Володимира Великого з хрестом у руці. Внизу, за повноводним Дніпром, тягнеться Поділ. Потім ми пішли на площу Святої Софії оглянути тисячолітній Собор Святої Софії. На цій площі були проголошені ІУ Універсал і Акт Соборности».\*\*

Святий Володимир Великий з хрестом у руках неначе благословляв тих, що прийшли поклонитися йому та набрати снаги до дальших чинів...

«...Похідні групи пройшли на східніх землях довгу дорогу, дійшли до призначених їм містечок і міст. Виголосили сотні доповідей, принесли ідеї Самостійної Держави — України і почали організовувати українське національне життя, що дало заохоту місцевому населенню»\*\*\*

Німецьке гестапо вилловлювало одчайдушних людей — членів ОУН, для яких усім змістом їхнього життя було боротися за українську державу аж до перемоги, не вагаючись життя своє віддати за те, щоб жила вільним життям українська нація і її народ.

І знову почали наповнятися тюрми, що колись були побудовані Річчю Посполитою, здавалось, виключно для українських самостійників.

І коли над тюремними мурами залягала темна ніч, німецькі гестапівці розпочинали свої чорні роботи...

Скрипіли засови у дверях, а на подвір'ях гуділи мотори вантажних авт. Із тюремних келій витягали

---

\*\* *Володимир Артимів*: «Чуєш сурми грають», стор. 45

\*\*\* *Степан Мечник*: «Початок невідомого», стор. 20

голих в'язнів, набиваючи вщерть вантажне авто, що було крите цельюю, щоб приховати від людського ока транспорти, що везли людей на езекуції, які відбувалися поза містом, у піскових горах.

Багато українців було запроторено до концентраційних таборів: Авшвіцу, Майданеку, Саксенгавзену, Бухенвальду, Дахав та десятків інших.

В невірних таборах нацисти знищували українських самостійників важкими тортурями і непосильною працею.

І так в Авшвіці руками польських фольксдойців ганебно замордовано двох братів Степана Бандери: д-ра Олександра і Василя, а в Саксенгавзені замучено Олега Ольжича.

Розпочалася велика нагінка та репресії на націоналістів по всій Україні. Багато схоплених членів революційного заплілля ОУН розстрілювали на місцях, інші, ховаючись, йшли в підпілля.

Це була найчорніша сторінка нацистської сваволі над українськими людьми, що подекуди переходили долю перших катакомбних християн.

Цей український Голокост, який під час Другої світової війни коштував Україні майже десять мільйонів жертв, буде достойно записаний в аналах української історії тими, що будуть вивчати жакливі роки існування українського народу та його героїчну добу боротьби проти брунатної і червоної імперій.

Могутній всенародній спротив України за збереження національної субстанції був викликом Гітлерові — Україна не стане жертвою невольницької «Нової Європи», не зважаючи на найбільші посвяти-жертви, що їх понесе волелюбний народ за свої, віками голошені, права власної самобутності.

І цей світлий період героїчної нації, що був опертий на ідеї націоналістичної революції ОУН Степана

Бандери, який утримав Україну на позиції історичної підметности власної незалежної держави.

\* \* \*

І хоч не судилося нам закріпити акт віднови Української Держави, але наша боротьба над гітлеризмом була перемогою. Бо героїчна й волелюбна нація поставила найвище ідею державности й уgruntувала своє повне право на існування. І хоч Державний Акт 30-го червня 1941 року знищили гітлерівські миршавці, але лицарський дух заховався в душі української людини, яка взяла в руки зброю і пішла: «Або на смерть, або за перемогу...».

## ГЕРОЇЧНА АРМІЯ МЕСНИКІВ

Із рік крови, із тисяч безіменних могил і нелюдських страждань український народ вилонив із свого духа на Поліссі в лісах героїчну армію борців — УПА, яка стала власними грудьми й кров'ю захищати вольності й права рідного народу.

Ці лави хоробрих і легендарних воїнів української Нації, повів на ворожі барикади німецьких і московських займанців, з одчайдушністю і героїзмом, із серцем твердим, мов криця, і умом найкращого полководця, ніким ніколи не переможений, а завжди сильний — ген.-хор. Тарас Чупринка. Його легендарна армія — УПА — творила подивугідний героїзм, що йому подібного немає ніде занотовано в історії людства. Такі подвиги лише творило наше лицарське військо жорстокої доби ХХ століття.

З ідей Червневого Акту Україна знову заговорила грізною зброєю своїх лицарів, полум'яних борців, що їм ім'я було — Українська Повстанська Армія, яка постала восени 1942 року та яка вказала народові шлях Хмельницького, Дорошенка, Мазепи. І цим шляхом



революційної боротьби за визволення нації пішло все наступне покоління Бандери і Чупринки...

\* \* \*

Щоб наблизити увагу сьогоденішнього читацького світу до стану, який існував тоді на Україні, а зокрема до народу, знищеного німецькими колонізаторами, то треба звернутись до «Заяви СУВФ», що була надрукована у «Шляху перемоги», ч.25 (1628), де стверджено:

«Вже від половини 1941 року українські націоналісти гинули з рук німецьких окупантів. А від 1942 року нацисти реалізували систематичне народобивство українців, знищивши більше, як сто сіл та десятки тисяч українського самостійницького активу.

Зокрема гітлерівці вчинили в листопаді 1942 р. страшний воєнний злочин в селі Кам'янка, знищивши 3,000 мешканців. В селі Цумань нацисти вимордували 120 українських родин. В січні 1945 р. гестапо вбило 120 українських самостійників-бандерівців у Кіровограді, в березні вони змасакували 485 українських політв'язнів Рівенської тюрми, 600 осіб у селі Ремель, 120 українців у Житомирі, в квітні нацисти вимордували 425 українських мешканців села Великих Селищ, кількасот в'язнів українців вбили знову в Рівному та 750 осіб в селі Малин. Самих лише українських православних священників згинуло 35».

Також варто ще зупинитись коротко над деякими працями, зокрема книжками чужинних авторів, в цьому випадку над книжкою Лорда Рассела, в якій він подає деякі цікаві документи, що були використані під час Нюренберзького процесу в 1947 році, а також деякі із них було знайдено у різних архівах німецьких установ. Ось деякі із них, що відносяться до України та її населення:

«У 1942 році Сакель наказав, щоб 2 мільйони робочої сили було забрано з України до Німеччини. Спрямовуючи ці вимоги до Розенберга, який тоді був

Райхскомісаром для України і східних окупованих територій, Сакель писав:

«Я не ігнорую складних умов, які існують для виконання цього нового наказу, але переконаний, що з допомогою всяких засобів і при повній співпраці всіх зацікавлених у цих нових вимогах, це може бути досягнене у визначеному терміні».

«Всіх сил і засобів було вжито і при повній співпраці Райхскомісара України, до якого був спрямований цей наказ,— виконано»,— коментує автор.

У своїй реакції на вимоги Сакеля, Розенберг відповів:

«Ми є вища раса. Я, коли потрібно, заберу останню людину з цієї країни (України), робітники мусять працювати, працювати і працювати безперервно».\*

## ОРГАНІЗАЦІЯ ЮНАЦТВА

Незабаром по проголошенні відновлення Української Держави 30 червня 1941 року, з' доручення районного проводу я став організовувати юнацьку мережу в районі. У лави молодих кадрів стали десятки нових надійних юначок і юнаків, які проходили ідеологічно-політичні вишколи, а згодом складали присягу на вірність Батьківщині.

Часто вечорами ми збирались біля церкви в селі Бринці Церковні або на пасовиську і там вправляли військову муштру.

І я, хоч ніколи сам не бував у жодному війську, командував: «Струнко! Праворуч! Ліворуч! Обернись!» і т.д., а потім, після години такої «заправи», виряджені п'ятками, ми маршували через село із співом на устах:

*Ми родились із крові народу,  
Колисала нас грізна тюрма...*

---

\* Лорд Рассел: «Лихо свастики»

Це були лави юних борців, які, вступаючи в ряди ОУН, відчували велику вагу своїх завдань та йшли слідами великих попередників, які «на грані двох світів творили нове життя».

Всі вони згодом пішли в ряди УПА, щоб збройно боротися проти німецьких й московських загарбників української землі, за вільну, власну, ні від кого незалежну Державу.

\* \* \*

Німецьке військове командування у т.зв. Генерал Губернасторстві почало організовувати «бавдінсти» («будівнича служба»), до яких набирали молодих 18-річних юнаків, що на протязі певного часу мусіли виконувати під німецькою нагайкою «добровільні» роботи.

Військовим наказом відбирали у населення усю холодну й пальну зброю, що її майже ніхто не здавав, а потім стали забирати кожухи, теплі сіракові бунди та валянкове взуття і лецата. Все це їм було дуже необхідним на східньому фронті, де взимку замерзали тисячі німецьких вояків, не будучи приготованими до холодної зими.

І у всіх цих реквізиціях не було жодного обмеження, нацистські миршавці силою відбирали все те, що їм тільки було потрібне, а у випадку спротиву карали смертю.

Зброю, що їй ми мали вдома, тобто два пістолі та декілька скриньок аmunіції, ми з батьком закопали в stodолі, бо широка течія німецького свавілля і знущань над нашим народом породжувала можливість спротиву й збройного виступу в обороні своєї правди.

Я не можу пригадати точну дату наступної події, що відбулася у Бринцях Загірних.

Звечоріло, коли німецькі гестапівці заїхали до села Бринець Загірних. Вони підїхали до хати, де мешкав молодий активіст і кущовий юнацтва Роман Н.

Заставши його в хаті, витягнули його брутально на подвір'я і, поклавши на дерев'яну колодку, буками збили тіло молодого юнака і непритомного кинули. Його тіло на другий день стало чорним, мов земля. Цей вчинок гестапівських розбишак насторожив мою увагу, і від того часу я вдома бував рідше.

Але треба було на цьому етапі мого життя шукати виходу із цієї непевної ситуації, щоб сховатись від гестапівського свавілля.

Тоді на короткий час я виїхав до Варшави.

## СМЕРТЬ БОГУНА

У похмуро сірій добі, що давила невільницько-загарбницьким чоботом український народ, на оборону гноблених пішла вся патріотична молодь.

Юнаки йшли з великою наснагою і посвятою, щоб добути своєму народові волю. А у передових лавах, на чолі цього молодого юнацтва став Богун.\*

Це він колись, як за польських займанців, так і за безчинства московських володарів, навчав молодих сільських акторів і ставив вистави у Бринцях та Вибранівці. Туди приходили з довколишніх сіл люди різного віку, щоб побачити «Невольника», «Степового гостя», «Мати-Наймичку», «Наталку-Полтавку» та інші вистави. Тепер ці люди зі зброєю в руках йшли захищати українську правду. Молодою гарячою кров'ю зрошували стежинки лісів та наш чорнозем, де згодом виростали густо могилки із березовими хрестами.

І першою жертвою падає вісімнадцятирічний юнак, бльондин, у якого іскрилися очі від темних лісів і

---

\* «Богун» — організаційне псевдо рідного батька автора цього спогаду. Неможливо з певністю твердити, чи він увесь час боровся під вищенаведеним псевдом, чи мав ще й інші.

партизанських боїв — Петро, син Богуна... І хоч з болем у серці прийняв батько смерть свого сина, він ще з більшою завзятістю почав витискати ворожих зайд із нашої землі.

І нічого не зломило цих моїх юних друзів. Ні холод, ні ворожі застави, ні криваві побоевища. На протязі майже п'яти років невпинної боротьби з ворожими військами вони стали досвідченими воїнами УПА, які не знали вже ні страху, ні вагання...

Рік 1946 був найбільше важким для молодих героїв.

Безчисленні військові загони московських і польських змоторизованих частин кинуті було на знищення боеків лісу.

4 квітня 1947 року зроблено засідку на відділ Богуна в селі Бринці Церковні. Зводяться одчайдушні бої... Тече багряна кров... Ворог переважаючою силою розтрощує відділ борців. Одні гинуть у боях, а другі потрапляють живими в руки ворога.

До рук московських вбивців живим потрапляє Богун...

Після довголітніх засідок його нарешті ввіймали.

Виводять його під хрест на роздоріжжі й виконують ганебну екзекуцію розстрілу. Закривавлене тіло Богуна московські вандали прив'язують до воза і волочать через ціле село Бринці Церковні, а згодом — через Вибранівку.

В розпачі й переляку, втікаючи з хати у лісок «Запусту» у Вибранівці, його дружина, заливаючись сльозами, з-за кущів на віддалі приглядається варварству московських озвірілих посіпак, що знущаються над тілом її чоловіка. Його знівечене тіло залишили на роздоріжжі під мурованим хрестом і лише кілька метрів від того місця, де в 1941 році було висипано велику могилу на пам'ять героїв у Вибранівці.

Над селом завис жах...

Ходили онімілі люди і тільки обмінювалися поглядами...

І після двох днів такого видовища хтось забрав тіло Богуна та заховав у неznане місце.

Тоді був Великдень.

Від того часу його дружина пішла тинятися поміж милосердними й добрими людьми, які співчували їй та розуміли зміст життя і смерті.

В прилеглих лісах замовкли скоростріли...

... Богун упав!..

\* \* \*

На церковній дзвіниці вдарив дзвін. Він сповіщав побожних людей, що сьогодні Великдень і Христос Воскрес...

## РОЗДІЛ III

### АРЕШТ

Я не зупиняю Твої уваги, Читачу, щоб викликати в Тебе переконання віри у сни, але зі мною ось що трапилось:

15 грудня 1942 року вночі я застукав у двері своєї хати, повертаючись з Варшави. Сердечні обійми братів. Сльози матері...

На 19 грудня приготував поїздку до Кракова. 16 цього ж місяця увесь день був у хаті і нікуди не виходив. З 17 на 18 грудня сниться мені дивний сон:

Я, десь у Львові, їду по вулиці Пелчинській (якої, до речі, ніколи не знав) у когось позиченим ровером (бо свого не мав) і нарешті переді мною з'являється глибоке провалля, у яке я в'їхав стрімголов ровером і пропав... Я прокинувся від цього сну і застиг думкою: що це за сон?

18 грудня прийшли два гестапівці із якимось перекладачем і заарештували мене, скувавши мої руки.

Удома, під час мого арешту, була лише мама, яка заливалася слізьми від жалю, що, може, вже більше не побачить мене. Я потішав її:

— Матусю,— кажу,— ви не турбуйтеся, я швидко повернусь...

І покрилась сумом вона... Мене вже вивели на ганок, а вона, ридаючи, все йшла за мною. Гестапівський посіпака, штовхнувши її у бік, наказав повернутись додому.

Я йшов стежкою городу в надітій чорній вишитій сорочці, яку вишила й подарувала мені колись Мілька

Павук, а переді мною і за мною йшли гестапівці. Мене завели у низ города, де проходив залізничний шлях, а там, неподалік, на рампі стояв, очікуючи, залізничний моторовий віз, у який посадили мене і повезли до міста Ходорова.

Ми проїжджали через станцію Бориничі, а потім Чорний Острів, де гестапівці зупинились, а згодом, проїхавши ще певну віддаль, ми зупинились на станції в Ходорові.

Із залізничної станції мене вели якимись вулицями і нарешті завели до будинку гестапо. Тут, правда, мене розкупи й кинули до темної келії, де була вода на долівці нижче колін.

Входячи до келії, я завважив, що серед темряви на лавці сидів ще молодий на вік чоловік. Я йшов по воді, шукаючи рукою лавку. Нарешті я сів поблизу незнаної мені людини. Він трясся, немов у лихоманці, дзенькотів зубами та ледве промовив:

— Ма пан цось з'єсць?

Я ввійшов з ним у розмову.

— Хто ви такий?— питаю.

— Я єстем жид,— розпочав він свою розмову.

Згодом він розповів мені, що він скривався десь у Ходорові, але гестапівці знайшли його і привезли сюди.

— Завтра мене напевно розстріляють,— закінчив він свою розмову.

Ми сиділи на тій лавці всю ніч, небагато говорили між собою, бо він лякався завтрашнього дня, а я також хвилювався своєю долею.

Надворі сіріло... Чути було брязкіт підков чобіт, якими вистукували вартові на підвір'ї.

У дверях заскрипів ключ, два гестапівці стояли в дверях і наказали мосму сусідові виходити. Я зміряв



Його поглядом ще раз, і він мовчазно вийшов у коридор.

Сильно пульсувала в жилах кров... В грудях тріпотіло серце... Я насторожено у напрузі сидів на лавці майже нерухомо... Я вглибився зором у каламутну воду, що легко гойдалася на долівці камери. У моїй душі пливли миршаві думки: «Я напевне на черзі...».

Кожний найменший шелест в коридорі посилював мою нервовість.

Десь біля години 10-тої відкрились двері келії, і один гестапівець наказав мені виходити в коридор, де знову скували мої руки.

Він увів мене до почекальні гестапо та поставив лицем у кут. Приблизно через півгодини два гестапівці вже гнали мене через подвір'я, а потім вулицею, у невідомому мені напрямку.

«Хіба ж таки розстріляють?»— моторошною думкою перейшло крізь душу...

«Та завіщо вони хочуть вирвати моє серце?»— неспокійно кружляли думки... Та через кілька хвилин я зорієнтувався, що вони мене ведуть до залізничної станції.

Ніби з легшою відпругою зідхнув і зиркнув у небесне склепіння, немов шукаючи у нього милосердя.

Мене привели на станцію і посадили до товарного вагону в поспішному поїзді, що їхав о годині 11-ій на Львів.

У вагоні був лише один гестапівець, який примістився біля дещо відсунених дверей. Я стояв, закутий, біля маленького віконця вагону, через яке продирались промінчики сонця.

Була неділя 19 грудня. Мене транспортували з Ходорова до Львова. І вже тоді, коли я збагнув напрям мого транспорту, через думку промайнуло: «Я ще раз

проїжджати оцим поспішним поїздом повз мою рідну хату, і, може, раз назавжди матиму можливість зиркнути через загразоване віконце на власну хату, у якій я виростав».

«Востаннє?— Та чому ж востаннє?»— струною натяглася думка...

А поїзд мчав швидко, лише гудок паровоза порушував небесний спокій.

Через хвилину-дві і... ось — рідне село та хата...

— Невже це вона?— проїжджаючи біля хати, побачив на ганку мою сестру Марійку. Вона махала білою хусткою... мені?... на прощання?

— Так!— це вона стояла там із білою хусткою у руці, напевне, зажурена, з тривоگوю і болем у серці прощала мене...

Але вона ніколи не знала, що я в цьому поїзді, у товарному вагоні й закутий?..

Цей збіг обставин — картина прощання, назавжди залишилась у моїй пам'яті.

Я ще й досі так, як тоді,— бачу її у сумовитому стоянні на подвір'ї, неначе у чеканні на мене...

Химерна доля розлучила нас назавжди...назавжди...

Шляхи наші розійшлися...

\* \* \*

На головній станції у Львові мене забрав гестепівець з вагону і, закутого, повів до трамваю. Їдучи, здається з пересідкою, я помітив вуличну табличку: «Пелчинського». І мені в цю мить нагадався сон, що я його бачив передвчорашньої ночі, коли увісні гнався ровером у провалля...

На Пелчинського була квартира гестапо. Туди мене пригнав мій конвоір і поставив лицем у кут.

Гестапівці, що проходили повз мене, брали мене за голову і вдарили об стіну. З носа текла багряна кров...

Стоячи так із закривавленим обличчям, я прислухався, як із сусідньої кімнати долітали до моїх вух зойки якоїсь жінки. Вони були такі розпачливо-вразливі, що перейняли усе моє ество.

У голові нуртували тривожні думки. На чолі виступив гарячий піт, а моє тіло усе тряслося в чеканні.

— Я, мабуть, на черзі, — майнуло крізь думку, та я вперто відкидав такі думки.

Раптом зойки вщухли. Я не бачив і не знаю цієї жертви, чи її гестапо закатувало? Чи, може, лише стала непритомною від болів і катувань.

З-за столу споглядав на мене гестапівець-вартовий.

З другої кімнати вийшов роз'юшений шваб, який щось бовтнув до мого наглядача, а той вже за кілька хвилин гнав мене кудись вулицею.

Я не знаю і не тямлю, якими вулицями міста він гнав мене, бо мій розум був зайнятий зляканими зойками катованої жінки, що їй на ім'я ставлю: «Невідома».

Серед великого вуличного руху, пробирались хідниками серед натовпу люду, коли вже стали загорятись вуличні ліхтарі, а на землю залягала чорна плахта вечірньої темряви. Мене зупинив гестапівець перед брамою тюремного забудування. Згодом відкрились ворота, і я став ногою на брук, який за всіх панувань на нашій землі був щедро змитий українською кров'ю.

Я, ступаючи по тому брукові, не міг чомусь надати ногам достатньої сили. Дивне почуття затемнювало мій глузд. Холодом овіяло мою душу...

## НА ЛОНЦЬКОГО

Перед моїми очима стояли глухі стіни...

Я сам, у переходовій кімнаті — сидів на долівці й довбав поглядом її стіни. Час до часу глипав на двері, у яких була дірка-візитівка.

На коридорі було гамірно, та ба ж, більше, ніж гамірно — крикливо навіть.

Думки в голові бовтались, мов байструки в калабані, і я ніяк не міг привести їх до порядку.

Ще цього самого вечора дістаю тимчасового співмешканця — «цувакса» (новий в'язень). І хоч, правда, сам тут перебуваю лише кілька годин, але кошмарні думки, які неймовірно довго кружляли у моїй голові, нагадували мені, що я тут вже довший час сиджу, і тому свого нового співмешканця назвав «цуваксом».

Він був зодягнений по-львівському: чорний плащ, темне вбрання і взуття, а через шию перекинаний довгий білий шалик. Він був молодий на вік і стрункий, виглядав би на пристойного мужчину, якби не його сильно заболочений плащ.

«Що це за людина? І що в нього за справа?» — нуртувала цікавістю думка.

Він мовчазно ходив по келії у якомусь нервовому стані, і навіть не звертав на мене уваги й не пробував входити у розмову. Ні «бе», ні «ме» не випустив із своїх вуст.

Я сидів біля кафлевої печі, опершись ліктями об коліна, час до часу зиркав в його бік.

У келії не було ні нарів, ні лавки, а посеред келії на стіні горіло слабке світло. Загратоване вікно було легко відкрите, а його штаба, що нею відхилялось вікно, була приміщена на правому боці, на висоті людського росту.

Він наблизився до печі, витяг з кишені плаща якісь ключі й жбурнув їх на верх печі.

Було вже далеко по півночі, може, під світанок навіть, коли мене розбудило людське харчання. Я оглянувся... а він висів на своєму довгому шаликові, прив'язавши себе до залізної штаби-ручки вікна.

Я зірвався, побіг до дверей і сильно застукав.

Вартовий на коридорі відкрив візитівку і, побачивши, що сталося, відхилив двері, підійшов до повішаного і багнетом перерізав шалик.

На долівку повалилось тіло, а з уст його текла біла піна.

Тюремний вартівник показав і вказав мені робити йому штучне дихання. Він даліше сильно дихав і не приходив до пам'яті.

Мене згодом забрали. Я не знаю, чи ще хтось пробував привести його до життя.

Перед моїм виходом з келії прийшов в'язничний лікар, що його викликав вартовий. Що даліше сталося — не знаю.

Мене привели у малу кімнатку перед купальною, де стояв чоловік за машинкою до стриження в руках. Я сів на стілець, і на долівку почали падати мої молоді кучері. Він, здається, мені висмикав цією машинкою більше волосся, ніж обстриг. Після того я вже з «нулькою» пішов до купальні, а речі мої — до дезинфекції.

Все це діялося так швидко, що через кілька хвилин мене вартовий відпровадив на другий поверх у 142 келію.

## СЕРЕД ПОЛЬСЬКИХ ГУЛЬТПАК

Вартівник закрив двері келії, а я стояв посередині, розглядаючись довкруги. Мене обступила група в'язнів-поляків, які вп'яли свій єхидний зір у мою вишиту сорочку. Тоді наблизився до мене куцоногий поляк і відрекомендувався:

— Я єстем Бурак, старши целі. Маш щось паліць?— запитав і відразу почав обшук у моїх кишнях, як у своїх власних.

Кажу йому:

— Курити я не курю і жодних сигарет не маю, тому й не шукайте у мене.

— Ти, бандерофца, ілесь полякуф замордовал?— хтось крикнув, стоячи збоку.

Зчинився гамір. На мою адресу сипались різні батярсько-непристойні прокльони з уст польських гультіпак.

— Ти пер... україньцу, хцеш самостійней України? — і почали брутально штовхати мене. Я стояв, немов приголомшений, не знаючи, що діяти. Все це так гнітуче врзалось мені в душу, а серце скипіло гнівом. Мене огорнув відчай...

— Ви, польські мерзотники, ви нищили безборонне українське населення, ви, опричники, забирали усе збіжжя від бідного українського селянина, ви, розбишаки, палили українські села й господарства, ви, грабіжники українських установ, ви, зайди на українських землях, ви у своєму пануванні стосували терор і реквізиції, ви руками своїх катів у білих рукавичках вішали двох молодих юнаків-героїв Біласа і Данилишина, тут, у Львові, які, зрештою, з погордою пішли на смерть, плюнувши вам у вічі, і ви питаєте мене, скільки я «полякуф замордовал»?! Та я ж ще навіть не мав часу (бо молодий був) навчитися від вас такого ремесла! Прокляття вам!!!

Серед великого замішання та вуличних прокльонів у тому часі наблизився харцизник-Бурак і вказав, де мое місце в келії. Я пішої у призначене місце і сів на долівку. На мене вп'ялись десятки очей польських шарпак. В моїй душі бушував вогонь гніву...

Я ще довго сидів у призначеному мені місці та не звертав жодної уваги на присутніх. Потім в думці почала наростати цікавість: «Невже ж тут нікого немає з українців, що підсилили б мене хоч трохи на дусі?»

Я водив поглядом по келії, шукаючи українського обличчя.

На одній стіні келії висіла шапка-мазепинка.

«Мазепинка?»— здивовано зморщив я своє чоло. Це значить, що вона є власністю якогось українця, що присутній тут, у келії.

За хвилину або дві до мене підійшов високий стрункий мужчина в поліційному мундирі.

— Ви, бачу по вашій вишитій сорочці, є українцем?

— Так,— відповідаю йому.— Понад усе люблю цю чорну вишиту сорочку, і мені не цікаво, що про мене ляхи базикають.

— Ви маєте рацію...

— Коли мене сюди привезли,— продовжує він,— то вони мені теж говорили усякі дурниці, тому що я в поліційному мундирі, але я відказав, що коли хтось наважиться покласти руку на мене,— заб'ю, як собаку. Від того часу до мене не підходять. Але дозвольте відрекомендуватись: називаюсь Михайло Черчин, з Жовкви,— представився він.

— А я Стасів Іван з Бібрецького повіту.

Потиснули один одному руки й розговорились. Він розповів мені про свій арешт та поінформував, що в келії, крім мене і його, є ще два українці, а усіх в'язнів тут, у цій келії, є 47 осіб.

— Тут треба мати свій будь-який посуд, щоб одержати каву чи якусь зупу. Бачу, що у вас немає нічого.

— Ні! Жодної посудини з собою не маю. А де ж її взяти?— питаю.

— Мені залишив бляшанку один чоловік, що його звідсіль забрали, то будемо брати дві порції в одну бляшанку і ділитимемось.

— За це я вам дуже вдячний! Ви — добряга,— сказав я.

І від того часу ми стали добрими друзями. Лягаючи спати на долівці, ми підстеляли мою куртку на долівку,

а його плащем накривалися. Це ще далеко було від всяких вигод, але у тюремній дійсності воно мусіло вдовольнити нищі вимоги, бо, зрештою, інших не було.

Вже цього самого дня, коли видавали обідній приділ, я «смакував» тюремну зупу із Михайлового «глечика».

На другий день вранці нам видали каву, шматок хліба та трішечки мармеляди до хліба.

По сніданку і «кібльованні» усі в'язні, склавши свої речі у квадратovu купку, сідали попід стінами.

— Ти, україньцу, хоць тутай,— покликав мене Бурак і, держачи в руках маленьку щіточку від чищення зубів, командував:

— Дзісяй бендзеш замятал нашоу целє, уважай на прох...

Глянувши на щіточку, що мала служити мені за мітлу, спочатку я не міг второпати: чи це глум наді мною? Чи це дійсно приладдя, яким я мав обережно й чисто привести нашу келію до безпорошного порядку.

Я став на коліна і розпочав свою «дижурку» чищенням підлоги від самих дверей. Майже весь день я повзав по келії зі своєю «мітлою», але десь аж надвечір скінчив.

Боліла спина, яку нагнув, а коліна стали червоні від повзання.

Але, не зважаючи на такі легкі «подразнення», я, здається, був радий, що моє чергування у келії вже за мною.

Увечері ми пошепки гуторили з Михайлом до часу, доки не пішли спати.

Та цієї ночі я спати не міг.

Стукіт чобіт по коридорах, якийсь гамір, скреготи дверяних завіс і візитівок, все це насторожувало мій слух і хвилювало розум.



У цій безсонній ночі я теж ловив усі долітаючі звуки життя за мурами тюремних забудовань: дзенькіт трамвайних коліс, сигнали авт і шум вітрів, все це зливалося в одну симфонію життя на волі й химерного життя за ґратами.

У таких безсонних ночах в тюремних застінках стогнали тисячі катованих і закривавлених жертв, кров яких спливала по долівках тюремних келій, засихала на стінах катівень, в холоді й знущанні приводила до божевільних стигмат, до повільного конання... І над цією понурою картиною повисла моя неспокійна думка.

«Побожне бажання» міцніло: «Гей, якби так можна заглянути у той коран, у якому наперед є визначена моя доля, етап мого буття, мій незнаний шлях,— може б тоді й легше було, і серед ночі міцніше спав би.

А скільки буде ще таких безсонних днів, тижнів, місяців чи, може, навіть довгих років?.. Це початок незбагненної одисеї.

В очах палило жевріння, мов від жорстви, а змучене тіло непорушно куняло на долівці.

Ізничів'я настав світанок...

Вставання, «кіблювання» і гірка кава, немов моя доля, що її я випивав у сназі життя.

Пришелепкуватий Бурак знову примушує мене «замітати» келію.

— Ні!— твердо відповідаю йому.— Якщо це за чергою, то я вчора її відбудув, сьогодні хай замітає хтось інший,— відказав я.

— Попач! Скур... сину, які моундри,— лаявся якийсь час лях.— Дай му копняка,— заохочував сусіда.

— Ні! Я таки не буду замітати келії,— відпалив йому і відійшов та сів під стіною.

До мене підійшли два дужасті ляхи зі Станиславова: «Сташек» і «Валек» (а прізвища — біс їх зна). «Сташек»

розпочав українською мовою насмішувато:

— Ми знаємо все про бандерівців, про вашу ОУН і про вашу самостійну Україну, але ви ніколи не будете її мати.

— Чому?— питаю.— А хто ж є власником цієї Станиславівської землі, на якій ви проживали?

— Покищо ми, поляки.

— Скінчилося ваше панування над безвладним українським народом. Прийде час, і ми знову станемо господарями своєї землі,— я відщів.

Злобні ляхи відчепилися від мене.

Я вже не тямлю, хто виконував роботу вбиральника у келії, зрештою, мені й байдуже було.

А в передобіддя біля мене присів Боцюрко, який представився, що є родом з Миколасва. Він був типовим селянином, у чоботях, штанях з мішковини, які блистіли від бруду і товщу, мов бляха. Знаки віспи залишили по собі глибокі сліди на його обличчі. На зріст він був кремезний, а на плечах носив темну куртку.

— Що там діється на волі?— запитав.

— Нічого доброго!— відповідаю.— Німці знущаються над нашими людьми, арештовують членів ОУН, розстрілюють, а деяких запроторюють у тюрми і концтабори.

— Одним словом,— біда!

— Що даліше?

— Не знаю.

«Він прийшов,— думалось мені,— щоб заглянути в мою душу. Його розповідь про вбивство гестапівця при його арешті зовсім не переконувала мене у такому вчинку».

— Мій брат сидить у сусідній келії,— закінчив свою розповідь Боцюрко.

Згодом він устав та пройшовся по келії, заглибивши руки у кишнях своєї старої куртки.

— Маце тутай еше єдного бандерофца,— проказав незадоволено Боцюрко польською мовою.

Моє ество стискали думки: «Стало неймовірним... Що це таке?— Українська людина про свого кровного брата?»

І знову град прокльонів сипнувся з боку поляків на мою адресу. А був тут не лише вуличний елемент, а також колишні вояки і навіть підстаршини «неподлеглей Польські».

Оця згряя плюгавців на чолі з усякими Бураками, Сташками і Вальками глибоко врізались у мою душу, і все це, може, через те, що на мені була чорна вишита сорочка.

А Боцюрко?.. Десь згодом, здається, при чищенні картоплі, хтось підказав мені, що він, мабуть, сидить за вбивство українського поліцая, а не гестапівця, бо його ув'язнювали за симпатії до комунізму.

Треба припускати правдоподібність цієї другої версії, бо його зрештою наставлення до мене було весь час глузливо-насмішкуватим.

У такій гамі прокльонів, глуму і саркастичности кінчався передсвят-вечірній день і западала ніч...

## НА ЛАТИНСЬКИЙ СВЯТ-ВЕЧІР

24 грудня 1943 року...

До надвечір'я Свят-Вечора поляки готувалися ще задалегідь.

Хтось одержав посилку зі «світа», в якій був «оплаток». Польський Допомоговий Комітет видав на вечерю усім в'язням по мисці логази, заправленої м'ясом та кілограмовий буханець хліба. До святої вечері засідали усі посередині келії...

Я сидів під стіною на своєму місці і не підходив до них.

— Заволай tego українця!— хтось гукнув з-поміж гурту.

Якийсь старший поляк попросив мене до гурту. Він промовив коротенькі побажання, а згодом підносив «оплатка» та ділився з усіма, а також підніс мені. Я подякував йому за те і повернувся на своє місце.

Через глуху стіну келії вже долітали звуки польських колядок, тоді хтось і в нашій келії затягнув: «В сьрудноцни ціши, глос сєу розходзі...».

А потім, здавалося, колядувала уся тюрма на прославу Дидяти Божого...

І це неначе біль перетворився у радість за ґратами сірих мурів.

І ніхто не забороняв колядувати. Вся тюрма колядувала до пізньої ночі...

## **ЗУСТРІЧ З НОВИМИ ДРУЗЬМИ**

В нудзї й непевностях проходили дні й ночі...

До нашої келії більше нових «цуваксів» не приводили, бо вона й так вже була переповнена.

Якось одного дня усіх в'язнів нашої келії забрали до чищення картоплі. Це трохи перервало тюремну монотонність. При чищенні картоплі познайомився з новими друзями: Михайлом Миськовим, Іваном Бараняком, Степаном Гілем та іншими. Входимо в розмови на різні теми, і час минає швидше, і ніби розрадніше стає.

Одним пекучим бажанням для всіх було — воля! І над цим питанням снувались у безконечність мрії, велись журливі розмови. І кожного дня вранці після снідання я вже марив про чищення картоплі, і все з напругою вичікував, чи покличуть знову до кухні нашу келію.

Сьогодні, мені на радість, забрали нас до картоплі. Зустрічаю вже знайомі обличчя, вітаємося, сідаємо на купу картоплі й розпочинаємо свою працю.

Та сьогодні був особливий день, день українського Свят-Вечора. Це був день великої радості побожного люду, який зустрічає це велике свято народження Спасителя при застеленому скатертиною столі, на яку покладено трохи запашного сіна, а на столі: і кутя, і узвар, і пиріжки, і риба, дослівно дванадцять страв, що символізують дванадцять апостолів, і всі вижидають першої вечірньої зірки, щоб присісти за стіл. Посередині — порожня тарілка, вилка й ложка. Це для члена родини, якого вдома нема...

Але все це відчувається так чи ще інакше там, на волі, а тут? А тут, у сивих мурах, при маленькому віконці, через яке не видно навіть неба, не те, щоб можна було призорити першу зірку... Ніхто не готує святочних страв і не вижидає, хіба лютий гестапівець чигає на свою жертву.

І затужавіло серце... А моторошні думки перестрибували із мрійною радістю, мов зайчики.

## **ПЕРШИЙ СВЯТ-ВЕЧІР ЗА ГРАТАМИ**

У небесному просторі святої ночі ще не зійшла зірка над українським Вифлеємом.

Народ терпів неволю...

В тюрмі на Лонцького зустрічаю перший Свят-Вечір за ґратами. Заходами Українського Допомогового Комітету усім в'язням видають точнісінько таку ж саму вечерю, що її ми одержали були на латинський Свят-Вечір. Ми з Михайлом потиснули один одному руки, побажали волі, щоб наступні свята святкувати з рідними, а потім клякли і, перехрестившись, підносили до Бога гарячі молитви...

І ніхто не колядував ні в нашій, ні в сусідній келії.

Не чути було, щоб хтось віщував колядкою: «Бог Предвічний народився...».

Було тихо й спокійно у в'язничних келіях від уявного співу, а від галасу й криків не втихало...

Ми поклались спати, а думки мої полетіли пташкою до рідних. Перший Свят-Вечір за ґратами проводжу в мовчанні. У цю містерійну ніч, серед якої прийшов на світ Спаситель Божий, не чути тут колядок на прославу Його.

У глибоких думках, що зависли в душі, немов відро у безодні, я заснув...

... Дивний сон... Сняться мені мої рідні... Я бачу, як вони сідають за стіл із святою вечерею, але ніхто не їсть, а батько не благословить, усі вижидають мене...

Мати клячить перед іконою Богоматері й уповає... А я?.. Я не приходжу...

Дивним це було, коли я прокинувся ранком та найперше привітався з Михайлом: «Христос Рождається!», а він відповідає: «Славіте Його!», а згодом я розповів йому про свій сон:

Перед сніданком нам видали каву так, як і кожного ранку, та скибку хліба.

Ми з Михайлом сиділи під стіною і в цей великий день Різдва Христового намагалися зберегти святочний настрій. Михайло розповідав мені про Свят-Вечірні звичаї на Жовківщині, а я згодом розказував йому про традиції мого села.

Та нашу розмову перервав дзенькіт ключа у замку дверей. Ми, зірвавшись на ноги, вирядились п'ятками, а коли до келії увійшов СС-ман, Бурак відрапортував про стан в'язнів у 142 келії.

Вартовий кивнув на одного поляка пальцем і вийшов у коридор, за ним подався поляк. Через хвилину десять поляк повернувся з коридору і його з цікавістю

обступили його «коледзи». Він щось їм із підсмішкою розказував притишеним голосом, а потім усі посідали, лише дві трійки в'язнів робили проходи по келії, тим разом проходжувався і Михайло, а мені ще далше було заборонено, і тому я сидів одинцем і водив очима по келії. Та раптом знову відкриваються двері келії, а ми, як і завжди, вже готові по п'ятках.

— Українці, вистомпіць!— скомандував цей самий вартовий, який перед кількома хвилинами викликав поляка в коридор. Виступаємо: я, Михайло, Боцюрко, старший чоловік (прізвища не пам'ятаю), та ще троє людей, які до цього часу були серед поляків.

— Ти за що сидиш?— запитав Михайла СС-ман українською мовою.

Михайло, зам'явшись і не знаючи, що відповісти, каже:

— Я заспав на варті...

— На бік.

— А ти за що?— питає старшого чоловіка.

— Я не здав контингенту,— відповідає він.

— Згинайся!— і почав лупцювати нагайкою старика, а коли старший чоловік упав, він за чергою підходить до мене.

І така дика оргія параноїка-СС-мана над українськими в'язнями не оминула й мене та десятків інших українських людей другого поверху тюрми Лонцького.

Він ішов від келії до келії, викликаючи українських в'язнів, карав їх безпощадно нагайкою, і почувалось, що він відчував навіть задоволення від биття і знущання над безборонними, а одного разу навіть проколов багнетом голову українському в'язневі.

Ще й сьогодні не можу збагнути своїм розумом причину ненависти цього винятково жорстокого СС-мана, у душі якого кипіла нерозгадана лють і зневага до української людини.

І не піснею-колядкою зустрічали ми наше Різдво (в моєму випадку за ґратами), а побоями, у зойках й катуваннях ми провели це на все життя пам'ятне для мене Різдво у тюрмі Лонцького у Львові.

Таке знущання над українськими в'язнями дуже подобалось польським шовіністам, що відкрито підсміювались та створювали поміж себе піднесену атмосферу.

А повечірня ніч, що здавалося, зависла десь на небі, пройшла у болях і стогонах...

Таке було тюремне буття. І воно проходило завжди в непевності, бо в'язні не знали, що принесе завтрашній день.

Та дні пливли, немов вода каламутна.

Прийшов Йордан... Із-за мурів невірницьких забудувань до наших келій долітала маршова пісня української поліції, що маршувала вулицями десь на Водохрещення.

Цей спів сильно дратував поляків, і тоді вони знову нападали на «бандеровцѳ» своїми мерзотницькими епітетами.

Комендантом цієї поліції Львівської округи був мій знайомий ще з дому, проф. Петро Прудіус, бувший сотник останніх Визвольних Змагань. І, як мені багато пізніше після того стало відомим, до нього звернулася моя мама із Генком Чанишем (сином о. Чаниша) за можливою поміччю: чи йому не вдалося б мене розшукати і допомогти. Одначе, це все було даремне.

У березневі дні не було жодних помітних подій у нашій келії, крім зміни погоди поза мурами.

Польські тюремники часто-густо писали якісь «грипси», обліплювали їх розмоченим хлібом і ранком більш-менш у цій же самій годині викидали їх на вулицю через відкрите вікно келії.

Я не знаю, чи це був умовлений час із кимось, хто ці



«грипси» підбирав, чи це лише була спроба наладнати зв'язок зі «світом».

Серед в'язнів теж хтось мав зроблені з хліба шахи, і вони часто розігравали між собою «матчі».

Час повз повільно, немов черепаха...

Аж он одного дня, зараз же після сніданку, у коридорах зчинився рух... Стукіт... Гамір... Прокльони... Усіх виганяють з келій до однієї великої кімнати, що була таки ж на цьому поверсі. Набили кімнату в'язнями, мов оселедцями, а згодом стали викликати по прізвищах, і тим, кого викликали, наказували сходити вниз на подвір'я.

Я розпрощався з Михайлом, бо він лишився, а мене викликали. Ще раз потиснули міцно руки один одному, і я ще раз зробив йому пригадку:

— Коли вийдеш на волю, подай вістку про мене моїй родині.

— До побачення!..

На подвір'ї вже був великий натовп в'язнів.

Ніхто не знав, для чого нас тут зігнали, але швидко рознеслася вістка: шикують транспорт!

Тут ще раз викликали кожного зокрема і повертали йому всі його документи та інші речі, що були відібрані у в'язнів перед приходом у келію. І ще раз по точній перевірці нас ладували на вантажні авта і відвозили на товарну станцію у Львові, де заладовували у довгий потяг, що тут вже чекав на нас.

І загудів паротяг та застогнав, а з ним і наша доля, і покотилися колеса на Захід, немов навздотін утомленому сонцю, що ховалося за випуклим небом.

А стукіт коліс усе: так... так... так... так.. у нудних ритмах котився.

На чорному небі — ні зірочки, а темно — немов у нашому вагоні. Під ритм колес б'ються наші серця, а незбаглива цікавість залягла на обличчях арештантів...

— Куди везуть?

В іншому вагоні група відважних вирішила: нас більше вже ніде не повезуть. Вони зірвали частину підлоги у вагоні, і коли на якомусь закруті потяг сповільняв рух, вони опускались під вагони, один за одним, і лежали серед рейок, аж поки потяг не проходив. А було їх сім!

Усі вони щасливо втекли... Запримітивши це, конвоїри стали стріляти в п'ятому, але одчайдушних куля вже не досягла.

Потім зупинили потяг, відкрили двері й усіх арештантів стиснули в одну половину вагону, а по двох охоронців сиділи у другій половині вагону. Так пройшла ніч, повна тиску, де важко було схопити віддих. Слабших топтали на підлозі.

Вісімдесят арештантів у половині вагону мучились і стогнали, а конвоїри, націливши дула своїх автоматів у бік арештантів, кричали: «ферфлюхтер гунд!»...

### «МАЙДАНЕК»

...На залізничних рейках заскреготіли колеса поїзду, і наш транспорт зупинився. Ще сопів важко паротяг, немов задихався від бігу, а через щілини вагонів в'язні розпізнавали залізничну станцію.

— Люблин!— хтось крикнув, і через декілька хвилин почалося розвантаження набитого в'язнями поїзду із Станиславівської та Львівської тюрем. Із скреготом відкрилися двері вагонів:

— Равс, ферфлюхте гунд!— дикі есеси немилосердно били безборонних в'язнів...

Біля нашого вагону верещав пузатий німець і пінився та прикладом частував в'язнів. Формували колону по п'ятеро, а потім під сильним конвоєм гнали до табору.

Завівав в очі вітер, а над полем крякало чорне гайвороння...

Сюди пригнали нас тисячу. Пригнали українських самостійників-революціонерів, пригнали ще недавніх військових старшин і вояків «неподлеглей Польські», пригнали наловлених по українських селах і містах людей, пригнали невинних і «рецидивістів», пригнали сивоволосих та молодих, для яких ще недавно життя розцвітало, мов квітка... Дикі прокльони наших конвоїрів-есесів сипались безупинно.

— Ех, проклята німото, прийде час і на вас, — хтось бурмотів під носом, а згодом цвінькнув крізь зуби з огидою, мов на прокляття.

Ми йшли пільною дорогою і помалу зближались до загороджених дротами бараків. З великого димаря бухав чорний густий дим і викручувався над дахами. Роз'юшені собаки, почувши гамір за огорожею перед бараками, гавкали безустанно, виставивши гострі зуби (їх тримали для ловлення сміливців, які пробували щастя втечі).

Ми, нарешті, зупинилися перед великим сірим баракком, що стояв напроти першого поля.\*

Нам скомандували роздягатися перед дверима баракку та всю свою одягу згорнути в клубок. Потім за чергою відбирали й пхали до мішків, а біжутерію (якщо хтось мав) треба було здати на другому столі, де відбувалася сувора перевірка. Тут заглядали усюди, де лише можна було б заховати якусь цінну річ. По такому ретельному обшуку нас вигнали на двір голих, і ми ждали в черзі на купіль, що відбувалася в протилежному баракці.

Туди посилали по п'ятдесят в'язнів, де вони стояли хвилину під гарячою водою, а потім — під холодною, і

---

\* «Полем» називали окремо відгороджених 22 бараки, а їх було тут 5, і до кожного баракку напихали по 600 в'язнів.

після того їх палками виганяли знову надвір. Перед виходом видавали рушник, якусь спідню білизну та нібито зовнішнє вбрання, яке нікому не було на міру, та взуття з брезенту з дерев'яною підошвою.

Трикутник з буквою «Р» («П») і число, яке ми одержали в бараці, треба було негайно пришити на лівому боці жакета і правому боці штанів.

## АПЕЛЬ

Цього дня увечері з дикою лайкою «бльокельдстери» вигнали нас на «апель». І тут я вперше побачив, як на подвір'ї під бараками лежали голі трупи.

Вперше на обличчях в'язнів у нестримному хвилюванні з'явився страх. Тут і я вперше відчув моторошне хвилювання. Після «апелью» ми повернулися до бараків.

Віконця в бараках були вгорі цілком відкриті. Сильно дув березневий вітер, завіваючи сніжинками, мов білим пір'ям по нарах в'язнів... Жодного опалення тут не було, а нари, на яких лежали випхані соломою сінники, були накриті якимись покривалами. Найгірше вітер дошкуляв тим, що були на третіх нарах. Дехто тулився плечима до свого сусіда, щоб бодай трошки зігрітися. Заснути холод не давав...

Сплітались неспокійні думки за рідними та затужило серце за краєм... Все тіло дрижало, немов у лихоманці. Сильний сморід різав ніздрі. (Серед ночі було заборонено ходити до «лятрини». Хто виходив, по тих вартові стріляли, тому треба було полагоджувати всі людські потреби в задній частині бараку).

То тут, то там було чутно прокльони. Хтось корчився від болів і стогнав. У молитовному шептанні, повернувшись плечима до сусіда, я задрімав. І довго не спав, як раптом по бараці почувся свисток. Це

«бльоковий» давав сигнал вставати. Була четверта година ранку. Я швидко зіскочив і почав прив'язувати до ніг обмотані якоюсь ганчіркою черевики. З другого кінця бараку вже «бльоковий» гатив палицею тих, хто ще лежав...

Мій сусід чомусь не вставав. Йому наче байдуже було до всього. Лежав спокійно і не рухався. Я побачив, що «бльоковий» наближається, підбіг до нього й почав сіпати його за ногу, але... душа вже опустила його тіло, він закаменів, мов крига... (Який жаль, що я навіть не знав його прізвища).

Перед «апелем» видали каву, в якій дехто розмочував очі, а дехто сьорбав, втуливши голову в глечик. Каву зварювали із смаженого ячменю, і тому її називали помями.

## НА ПРАЦІ

Я маршував із сотнею в'язнів на будову бараків. Нашу групу гнали біля першого «поля», на якому стояв великий димар. Це був крематорій. Нас пригнали на місце праці, де стояла шоба з робочим знаряддям. Тут викинули лопати й джагани, а вартові наказали, щоб усі мали в руках робоче приладдя, а тих, що не будуть мати, битимуть палицями. В'язні кинулись, мов на здобич, і почали хапати лопати й джагани. Якийсь кремезний лях намагався вирвати у мене лопату з рук, але я її міцно тримав. Він вирвав у когось іншого й, замахнувшись, поранив мене під лівим оком. Почала текти кров. Я прикрив око долонею і пішов з лопатою на призначене місце копати рови під фундамент бараків.

Тут я пригадав собі про лікувальний спосіб з домашніх пригод і, піднявши грудку землі, плюнув на неї, розмісив болото і приклав до рани, щоб затамувати кров. Око перестало кривавити і згодом закипіло кров'ю.

Під час праці не можна було навіть випростати хребта, який зігнувся, мов лук, бо зараз же починали верещати дико сторожі й прикладали з усім розмахом дерев'яні палиці на тіло їхньої жертви.

### КРОПИВ'ЯНІ ОБІДИ

Під час обідньої перерви наше «командо» приганяли до табору і там, уставившись гусаком перед своїм баракком, ми чекали на обід. Обід (зупу) часто варили з глухої кропиви, яка колись вдома росла під плотами. Одержавши такий приділ, юшку треба було швидко випити, жуючи коріння кропиви, і передати посуд тому, хто стояв позаду.

Часто доводилось вертатись на працю, не діставши обіду, бо година кінчалась, і «форарбайтер» сюрчав у свисток, щоб готувитись до збірки на працю. Посуд, з якого в'язням розливали обіди, кидали в рів перед баракком, його ніхто не мив, а в ровах часто лежали трупи...

Повертаючись на роботу, я бачив, як запряжені у великі дерев'яні вози в'язні везли набиті в драбинах трупи до крематорію. Дехто ще ворушив рукою, неначе прощався зі світом, дехто рухав ногою, неначе віщував собі нарешті «вихід на волю» через великий димар крематорію.

\* \* \*

Холод, голод і знущання зломали мої сили. Я відчував, що до мене поволі закрадається, мов злодій, невблаганна смерть.

У черепі запалились очі, порепались губи, мов дубова кора, а в горлі тиснуло гадюкою. В голові шуміло, мов у млині, опухлі руки й ноги вже були як колоди, а висока гарячка валила мене з ніг...

На роботу я все таки плентався, обезсилений і хворий.

(В таборі були такі закони, що хворим визнавали лише того, в кого було 44<sup>0</sup> ступені гарячки, тоді його забирали на «ревір», а там часто відбирали усе в'язничне вбрання, таборовий лікар виписував в'язневі його число хемічним олівцем на грудях і на п'ятах, і він чекав на свою чергу, коли знову підїде команда в'язнів, запряжене у великий віз, і забере його до крематорію на спалення). І тому я на «ревір» не голосився...

### ЗАБУТА ПЛЯШЕЧКА

Дивовижні постаті снували по таборі. Зніжковіла цікавість блищала на очах виснажених в'язнів. Дошкульно давались відчутти сильні вітри й морози.

Під час праці я знайшов одного дня маленьку пляшечку. «Вона стане мені дуже в пригоді, зокрема серед ночі»,— подумав я, наповнив її водою і коли серед ночі уста сильно висихали, я змочував їх водою, немов сухий хліб...

Та одного дня у поспіху на «апелі» я забув пляшечку на нарах. Її того ж дня знайшов «бльоковий», який нишпорив по нарах. І коли я повернувся з праці по «апелі» і прийшов до бараку, «бльоковий» викликав мое число — 2758. В душі запалилась нібито радість: «Може, вістка з дому? А, може, посилка?»— промайнуло в голові, і я з легкою усмішкою пішов до «бльокового».

— Потсайдь ты, ты, перуне,— процідив він крізь зуби і вказав на мої нари. Підійшов і запхав руку в сінник і витягнув мою пляшечку, а згодом наказав лягти на стілець... Від ударів гумою дрижало все тіло. У крику й зойках він мене відпустив... З пораних уст потекла кров...

Потім видавав вечірній приділ: однокілограмовий чорний хліб на чотирьох і кусник ковбаси з кінського

м'яса. Але я їсти вже не хотів... Боліла спина, а в очах стояли сльози.

І тоді серед ночі залягла сильна туга за життям... Я шепотів гарячі молитви, підносив благання до Всевишнього, щоб послав мені сили.

«А, може, краще загинути на електричних дротах, ніж бути погноєм для Німецького Райху?»— подумав я.

І кінчалася ніч, понура й довга, що тягнулася чорними думками, мов дим з крематорію.

Надходив світанок...

Цю думку я навіть висловив своєму другові Іванові Баранякові, але він відраджував мене від такого вчинку.

Мої друзі з Лонцького — Михайло Миськів з батьком Олексою, Степан Гіль і Дмитро Пищ, Іван Лапка, Іван Догомирецький, які приїхали тим самим транспортом, витримували усякі знущання і тримались тільки надією. Але Олекса Миськів не витримав і помер.

## МОЛИТВА ЗЛОМИТЬ ЗАЛІЗО

Кожної ночі, лежачи на нарах, вп'явши зір у гудзувату дошку, що була у мене над головою, я просив Господа допомогти мені витримати важкі наруги.

Дні проходили у сірій нудзії, стихли вітри і зм'якли морози. Почала розмерзатися земля, і падали часто дощі. Я став почуватися краще, і ноги міцніше держали хребта. А спина зовсім перестала боліти. Відродились надії життя...

Одного дня після праці, коли наше «командо» пройшло через браму, на якій треба було здіймати шапки перед вартовими, ми приглядалися, як «командо» в'язнів, запряжене у мотузяні шлеї, тягнуло до табору брукву до кухні. На горбку, перед кухнею, коли віз раптом зупинився, з возу покотилася одна



бруква. Молодий юнак, який стояв неподалік, підскочив, щоб підібрати поживу, але «форарбайтер» почастував його штилем від лопати через голову так, що череп тріснув. Його забрали закривавленого, і я його більше не бачив. Це був український юнак із Станіславівщини.

## СПРОБА ВТЕЧИ

Був погідний день. Вітер стих, і сонце зиркало з-за хмари, мов залюблена дівчина... Чомусь у цей день я легше виконував невільницьку роботу, і час швидко минав. Було біля третьої години, як загули сирени на «полях». «Хтось утік!»— неслося гамірно по команді. Нас гнали швидко до табору і перед бараками вишикувались десятками тисячі в'язнів — чекали на «апелі».

Із загород випустили собак, які гналися в поле, мов хорти, нюхаючи за людським тілом. Ми стояли на «апелі» до пізнього вечора, аж поки собаки не винюхали бідолагу, якого хтось, прикривши дошкою в рові, загорнув землею.

Пошарпане тіло притягнули до табору на перше «поле» (там був закопаний високий стовп з вирізаним з дошки півнем нагорі, на якому вішали в'язнів).

З усього «поля» зігнали в'язнів перед шибеницею, щоб приглядалися, як на шию будуть натягати петлю сміливцеві за те, що хотів утекти. Це був поляк Казік.

Кожному в'язневі з цього «командо», з якого утік Казік, влупили по 25 буків, а згодом розпустили до бараків.

## ПОЇЗД У НЕВІДОМЕ

У небесному склепінні погасли зорі. Ген десь за далеким обрієм сходило червоне сонце.

Кінчалися стогнання темної ночі, і народжувався знову проклятий день. В таборі починалася рутинна дня: гірке вставання, терпка кава, огидний «апель», а потім остогидна невірнична праця.

Та сьогодні був якийсь особливий день. Чомусь на працю не гнали. Причаїлася таємниця дня, і над нами висіло щось нерозгадане.

Поміж бараками з тупими поглядами вешталися в'язні...

«Щось буде»,— думали тривожно й шукали нерозгаданої відповіді.

Десь біля 9-ої години ранку нас знову вигнали на площу. До табору приїхав якийсь високий військовий старшина із черепом на шапці й почав інспекцію в'язнів. Оглядаючи кожного зокрема, молодих і здоровших відставляли направо, а старших і хворих — наліво. Тих, що були на правому крилі, відпустили до бараків, видали на чотири дні харчів і наказали зібрати свої речі й бути готовими до транспорту.

Ще поки сонце не сховалося за високим обрієм, багато нас, в'язнів, пригнали на станцію до Любліна, де стояв великий товарний поїзд. Там у кожний вагон напхали по вісімдесят в'язнів, запльомбували двері вагонів, і наш поїзд помчав у невідоме...

## РОЗДІЛ IV

### ПЕРЕЇЗД З МАЙДАНЕКУ ДО БУХЕНВАЛЬДУ

На чорному оксамиті неба вже блищали зорі... Наладований в'язнями потяг вирушив із станції Люблін. Відлунок коліс вистукував нудні ритми. У кожну дірку вагону були вп'яті очі арештантів. По боках вагонів сиділи конвоїри — СС-мани та пильно стежили за в'язнями.

Чотири дні арештантсько-мученицького транспорту. І ніхто за той час не відсував дверей, не подавав води, не випускав надвір. Все тут полагоджувалося в куті. У такій ситуації наш транспорт добився до Ваймару. Ще ніхто не знав, чи тут будуть нас розладовувати. Ми сиділи, виснажені до краю, а спрага мучила до нестями.

Було десь біля третьої години по полудні, як почувся свисток, і почали відсуватися двері вагону.

Із насупленого хмаринками неба зиркнуло лагідне сонце.

На станції лежали купи задимленого снігу. Він був чорний, мов саме вугілля, і не схожий до снігу.

Мене безупинно палила сильна спрага. Родилось бажання: схопити повні долоні снігу (та навіть не важно, який він, білий чи брудний) і загасити спрагу, що вогнем пекла.

Нарешті відчинились двері нашого вагону, я вмить зіскочив з вагону, а за мною десятки в'язнів, і всі кинулися на чорну купу снігу і почали запихати в сухі уста це «морозиво».

Посипалися прокльони конвоїрів, а разом з ними штурхани прикладами. Та ніхто не зважав на биття, а хапав закопчений димом сніг та гасив спрагу.

На землі лежали люди... Ослаблених підводили і, держачи під руки, вишиковували п'ятками. Тоді ми рушили довжелезною валкою в напрямі до Бухенвальду.

— І що це за Бухенвальд?— неспокійно сновигали думки.

— І для чого нас сюди привезли? На працю чи на страту?

— Та раз мати породила, раз і вмирати треба,— подумав я вголос.

Під поштовхами конвоїрів велику валку ув'язнених різного віку й професій пригнали під залізну браму страшного Бухенвальду. Дев'ять кілометрів ми зміряли ногами, поки не зупинились під масивною залізною брамою, по боках якої стояли сторожі — СС-мани.

Огорожа своєю висотою багато вища людського росту, огорожа з кільчастих дротів у подвійній стіні, на віддалі не менше десяти метрів одна від одної, а поля між огорожами, як і самі огорожі — наелектризовані, ба і вежі тут високі, розположені від себе на приблизно сто метрів, на яких сидять сторожі із націленими автоматами та великими прожекторами, що освічують темну ніч та увесь табір. Після розгляду всього того, всі надії на будь-який вихід із цієї пекельної застави покинули мене, бо всякі спроби були б безнадійними.

Тут, видавалось мені, і припечатана моя доля... Тут, здається мені, я присуджений на повільну, жорстоку і невблаганну смерть.

Було це дуже гнітюче відчуття з першого погляду. Таке страхітливе відчуття вбиває надії до життя у найміцнішої духом людини.

Відкрилась брама, і нас завели до табору...

— Боже святий! Що тут діється?— Гляжу й очам віри дати не можу.

На візку, запряженому в'язнями, сидить якийсь мацапура і палкою вимахує, досягаючи своїх невільників.

Хтось по землі рачкує, мов черепаха, і корчиться, напевно, від болів. А там нижче, під тином бараку, схилився якийсь кістяк, на якому висить в'язничне лахміття, як на вішаку, світить зубами, шукаючи чогось у рові, мов качка за якою небудь поживою.

І крики, й прокльони, й биття тих, що носять на плечах камінні плити. А там хтось сидить навприсідки, держачи камінь над головою,— його карають за щось.

А ген унизу, за колючими дротами, б'ють і швидко гонять колони людських фігур, що носять туалетні відпарки у грязі розмоклого поля.

Усе бігом... «Шнель»,— верещать «капо», і лунає безупинне биття, і виття нещасних «мусулманів». І все це тут відбувається з такою жорстокістю і садизмом, без жодного людського чуття чи милосердя. І яка іронія! Саме в той час, коли фюрер Третього Райху засвідчує перед світом свою «велику гуманність», посилаючи навіть літаки підбирати втомлену летом птицю, що знемоглася і падала десь на суходолах.

А тут життя людини не можна порівняти навіть із життям комахи, яка падає густо, як осіннє листя з дерев, а потім із наповнених крематоріїв бовваніє чорний дим, що неначе своїми язиками викарбовує чорну добу нацистського володіння.

В душі скипіла сильна образа й лють, а думки налились вогнем грізної помсти.

— Пошли, Господи, з небесних висот свого володіння караючу силу на диких демонів, виродків спільнот, що здичавілим терором розстрілюють, вішають і на смерть закатовують тисячі безвинних

жертв,— я підносив у думках свої молитви до стіп Всевишнього.

Тут гітлерівські «юберменші» обернули людину в найпідлішу скотину, до якої ніхто не має ні шани, ані навіть людського милосердя.

Нас знову вишикували в п'ятки і погнали вниз, де була купальня. І перед входом до купальні, біля дверей, стояла бочка, а біля неї «капо». Скинувши вбрання, кожний влізав у бочку з дезинфекційними хемікаліями, а «капо» брав за голову і занурював в'язня у бочці.

Замислившись над жахливою картиною лиходіяння над в'язнями таборових «капо» і «форарбайтерів», я біг у колоні в'язнів, яких гнали до купальні, із важкою думкою на серці про свій завтрашній день, що може бути останнім днем мого животіння...

Розсвіжившись під душем гарячої води, ми, при виході надвір, одержали в'яничне пасмисте лахміття, і нас погнали в задню частину концтабору, де були побудовані дерев'яні бараки, на карантин.

Я з гуртом в'язнів був оприділений до бараку число 62. Тут «больюкельтестер» видав трикутники і номери, які знову треба було негайно пришити на лівій стороні жакета і на правій стороні штанів. Я одержав номер 11961, червоний трикутник з літерою «Р» («П»). І відтепер я став тут не людиною, що мала колись хрещене ім'я і батьківське прізвище, а тепер я став номером — 11961!

Цього вечора нам ще видали вечерю — якусь зупу, але вона мені не дуже легко пролазила через горлянку, хоч і голоден був дуже. Вздівши вперше оці жалюгідні картини побоїв і мучеництва, у мене відібрались всі почуття, навіть притупилося почуття голоду.

По вечері я ще розглядався за знайомими. Тут я зустрів і Михайла Миськова, Івана Бараняка, Степана Гіля та інших.

Степан Гіль був молодим юнаком. Я познайомився з ним на Лонцького при чищенні картоплі, а він тим разом став моїм сусідом, зайнявши у нижньому кварталі сусідню нару. З ним я розмовляв до пізньої ночі. Він дуже сумував за рідними, а на його очах витиснулись дві великі сльозини, коли він дрижачим голосом запитав:

— Чи ми ще колись діждемося волі? Чи побачимо своїх рідних і дорогих?

А потім було мовчання... Такими питаннями він розчулював мої почування, і тоді я шукав у загублених думках і для нього, і для себе надійно-потішаючої відповіді, яка скріпила б віру в життя у цьому пекельному забудуванні.

О дванадцятій годині був свисток до снання.

Закриваючи повіки, змучений важкими думками, я засипав...

## ЛІКАРСЬКІ ОГЛЯДИНИ

Вони розпочалися вже на другий або на третій день. Їх переводили не професійні лікарі, а прості санітари. Основним переглядом таких інспекцій було: виявити побиті спини у в'язнів, у яких відстало тіло від костей та почало загниватись.

Процедура оглядин, як і саме «лікування»,— прості: ми підходили за чергою, держачи штани в руках, щоб бути готовими до оглядин. «Герр-доктор» умістився на стільці, держачи в руках закаблучені ножниці. Кожний в'язень підходив, опускаючи штани вниз, і обертаяся до «доктора» спиною, немов кланяючись, і коли «доктор» запримітив, що висять трибухи тіла, зразу ж і відбував «операцію» при допомозі свого асистента «шрайбера». Асистент сідав на стілець спереду «доктора» і брав голову пацієнта між коліна, а в міжчасі «доктор»

спритно проводив «операцію», витинаючи своїми кривими ножицями трибухи тіла. «Операція» завжди була вдала, бо в'язень відходив від «операційного стола» сам, забандажований туалетним папером, і ніколи не повертався більше на якісь перев'язки.

На таких «лікуваннях» нас тримали в 62 і 63 бараках близько двох місяців і на працю не гонили.

Зрештою, що тут гонити на працю? Та це все живі небіжчики.

Нас навіть на апелеву площу не гонили, а «апель» відбирали перед бараками.

Кожного дня вранці «бльоковий» будив нас свистком о годині четвертій та виганяв усіх палкою до вмивальні, яка була на віддалі приблизно двісті п'ятдесят метрів. І, не зважаючи на стан погоди: мороз, сніг чи дощ, всі мусили повертатися із вмивальні-лятрини з мокрим тілом, без сорочки, щоб у вхідніх дверях, де стояв «бльоковий», засвідчити мокрим тілом, що він мився. За такою формою з геніяльно продуманою гігієною багато в'язнів перестудилися і хворіли з високою температурою, а деякі й умирали.

Харчування в концтаборі Бухенвальді було дуже не вистачальне. Увечері на вечерю давали невеликий збанок якоїсь завареної води, в якій плавали кусники зогнилої брукви або картоплі. Часом видавали по дві зварені з лущинням картоплини та трохи якоїсь підливи.

І рівночасно вечорами також і видавали порцію на сніданок, що складалася із скибочки хліба, а до нього було ще трішки маргарини або мармеляди. Усі ці приділи в'язні з'їдали ще увечері, і на другий день вже треба було обійтися лише чорною кавою.

В бараках, як і на праці, провідною темою усіх в'язнів була їжа, бо давив страшний голод, і важко було засереджувати свою увагу на якійсь іншій темі, бо від голоду крутилось у голові.



І не одної ночі ввижалися мені уві сні й колачі, і бурячковий борщ, і смажені вареники, які, здавалось, так сильно пахли, аж ніздрі розширювалися, і в такому маячінні не можна було й ока примкнути, бо морив з недостатків голод. Я корчився тоді, мов кіт, а до моїх вух немов долітав рев ведмедів, яких тут тримали у лісі за огорожею дротяної клітки. А було їх там семеро, чорні, немов галки, і їх нацисти годували правдивим м'ясом, а до нас, людей-в'язнів, ставились гірше, ніж до дикої скотини та годували різними відпадками.

І тоді народжувалося одне пристрасне бажання: щоб ще раз, хай би останній, наїстися досхочу, і навіть неважно чим, хоч би й картоплинами таки з лушпинням, і тоді померти.

Отже, голод був одним із засобів, яким німецькі «юберменші» заморювали на смерть тисячі в'язнів.

Другою пошестю в Бухенвальді, що косила до землі велику кількість в'язнів, була «біганка». Її, очевидно, діставали як від непридатної до пиття води, так і від таборових харчів, до яких, говорили, щось зумисне домішували німці, щоб викликати серед в'язнів «біганку». Але на це жодної уваги ніхто не звертав, і все було неначе зумовлене таким випадком.

## ПРО БУХЕНВАЛЬД

В 1933 році, коли Гітлер прийшов до влади, не витрачаючи ні хвилини часу, він створив «гестапо», яке мало б зайнятися виєлюмінуванням потенційно-активної опозиції до нового режиму Гітлера. Гестапо тоді було довірено або доручено усунути усі сили, ворожі до нацистської партії Третього Райху.

Ще поки вибухла Друга світова війна, на території Третього Райху Гімлер із своєю організацією побудував і випробував усі практичні методи у шістьох

концентраційних таборах Німеччини, де перебувало майже двадцять тисяч ув'язнених, в більшості німців. В наступних двох роках було збудовано Авшвіц, Бельзен, Фросенберг, Мавтгавзен, Найцвалер, Нюнгамме, Равенсбрук, Саксенгавзен.

Бухенвальд нацисти збудували влітку 1937 року на горі навколо старовинного дубового пня, де колись два найвизначніші поети — Гетте і Шіллер, пишучи свої твори на цій горі, зробили Ваймар колискою німецької культури.

Дев'ять кілометрів від Ваймару, на бічній горі, стояв концтабір Бухенвальд, у якому на протязі восьми років перебувало біля 250,000 в'язнів різних національностей: німці, росіяни, французи, поляки, грузини, югослави, італійці, українці, білоруси, болгары, словаки, жиди, хорвати, бельгійці, мадяри, татари, узбеки, киргизи, цигани, норвежці, англійці та інші. Понад двадцять п'ять різних національностей побували в концтаборі Бухенвальд.

Бухенвальд був побудований нацистами для їх опонентів та різних елементів із досмертними вироками. Але вже в 1938 році, коли Гітлер зайняв територію свого сусіда, тисячі австрійських жидів було заслано сюди. Згодом в листопаді цього ж року, після т.зв. «Кришталеві ночі» — зруйнування нацистами жидівських божниць і підприємств, — тисячі в'язнів знову було привезено до Бухенвальду.

Під час Другої світової війни, коли під тиском гітлерівської армії «бліц-крігом», падали держава за державою і коли на загарбаних територіях гітлерівські займанці переводили насильства, то сили спротиву наростали в масах, що їх нацисти здушували терором і репресіями, ув'язнювали тисячі й запроторювали їх до концтаборів. Таким чином, тисячі в'язнів тут були задушені камінням, бичовані, кастровані, розстріляні й спалені.

Кожного дня сюди привозили все нові колони арештантів, між якими було значне число українців.

Українськими політичними в'язнями почали наповняти тюрми, а згодом концтабори, в невдовзі по вибухові німецько-советської війни, що почалася 22 червня 1941 року. А незрівняне насилля гестапо над українськими патріотами поглибилось безмежно тоді, коли з ініціативи ОУН Степана Бандери було проголошене в дні 30 червня 1941 року відновлення Самостійної Української Держави в місті Львові.

Серед прибулих в'язнів новими арештантами були й люди із східніх земель України, які були заарештовані гестапом у підозрінні активного діяння з наказу ОУН.

Хоч не маємо точних статистичних даних про кількість українців-в'язнів у Бухенвальді, то, одначе, можна сміливо ствердити, що із загального числа в'язнів українці становили щонайменше 10% із 250,000.

Та було б помилкою, коли б усіх цих 10% українських в'язнів хтось зараховував до політичних. Серед них були молоді юнаки, що втікали від праці в баверів, були такі, що їх гестапо зловило десь на вулиці, біля церкви чи кінотеатру, і запроторило сюди, були й такі, що не підпорядковувалися німецьким законам, були молоді й сивоволосі, та усі чесні українці за винятком комуністів, що їх теж тут була якась кількість.

Під час фронтових пересунень сюди привезли також тисячі советських військовополонених, яких тримали в окремо відгороджених бараках, і серед них, очевидно, було також велике число українців.

Над військовополоненими нацисти дуже знущалися. Серед зими у найхолодніші ночі від них відбирали накривала і відчиняли в бараках вікна, а часом залишали їх зовсім голими. Холод і голод були найкращими засобами знищування військовополонених.

І не дивно, що тут були і прояви канібалізму. Бо коли одного дня СС-мани перевірили стан полонених по бараках, то виявилось, що кількох осіб бракує. Вони не могли зрозуміти, де ділось кілька військовополонених? Адже звідси втеча неможлива. Тільки згодом вони випадково відкрили кістяки під підлогою бараків.

Зупиняючись коротко над справою советських військовополонених, серед яких було велике число українців, треба ствердити такі факти: згідно з німецькими воєнними документами, було взято в полон три мільйони вісімсот тисяч советських військовополонених, з того числа три мільйони шістсот було вивезено до Німеччини.

Про стан військовополонених в Німеччині Розенберг писав Кейтелеві: «Стан советських військовополонених в Німеччині є трагічний до найвищої міри. Із трьох мільйонів шістсот тисяч лише кільканадцять тисяч ще є всилі працювати. Більша частина з них померла від голоду або несприятливої погоди».\*

З таємних документів німців дізнаємося, що було розстріляно шістдесят сім тисяч військовополонених. Лише в Авшвіці, коли коментантом табору був Геас, в 1943 році знищено сімдесят тисяч полонених.

В таборі Біркенау було сто тисяч полонених, але яке число залишилося в живих, нікому невідомо.

У німецьких воєнних документах є такі ствердження: «... в таборі біля Смоленська кожного дня вмирало по двісті людей, в грудні теж недалеко Смоленська було розстріляно німцями двісті полонених. В селі Поповка в окрузі Тули сто сорок полонених згоріло в стайні, що її запалили німці».

---

\* *Вільям Л. Шайрер*: «Відродження і упадок Третього Райху», стор. 1242

У цьому знищенні радянських військовополонених загинули мільйони українців, які були заборонені до червоної армії.

Вони відмовлялися воювати за Сталіна, із своїми старшинами і підстаршинами переходили на сторону німців, але гітлерівці їх безжально знищували.

Така була доля української людини...

Два тирані, два деспотичні режимні Гітлер і Сталін, створили сотні тисяч могил на нашій святій землі, землі Святих Володимирів, Дорошенків, Мазепів, Петлюрів, Коновальців, Бандерів...

За ідеями великих керівників пішов увесь український народ і руками своїх дочок і синів поставив гострий меч на власних кордонах.

«... Тисячі українських людей — вистріляних, винищених по тюрмах, а сотні тисяч наловлених в ясір на невольничі роботи вивезені до Німеччини. Нацистські реквізитори, що несли безглузду руйну на території усієї України, це була форма германських здобувань території на Сході Європи, де так Гітлер промощував простір для майбутніх німецьких панувальників на українських землях», — писав політичний в'язень Авшвіцу, д-р Р.Малашук.

Український народ ніс важкий хрест, але з глибокою вірою у святую перемогу.

І доля українських політичних в'язнів у Бухенвальді була особливо важкою і завжди під невпевністю і невідхиленним страхом смерті. Різні польські «фольксдойчі», насичені безмірною ненавистю до «чубариків» (так часто нас прозивали), виконували мстиві акти побоїв над українцями, а часом і вбивства.

А знову ж серед радянських полонених працювали різні «розвідчики», які вказували пальцем на українського націоналіста, і він мав бути знищеним. Тому багато ховалося під маркою поляка або

росіянина, якщо це могло йому вдатися. І ось тут лежить причина, яка не дозволяє устійнити правдивий стан українців у Бухенвальді.

Особливі обставини, серед яких доводилося відбувати нужденну долю українському політв'язневі, серед трепету й непевности за своє життя, ще більше поглиблювалися. Все ж таки українці тримали себе найкраще за всіх інших в'язнів. Вони були найбільше відпорні на голодові виснажування та фізичні знущання, що їх виконували над ними різні відлюдки.

Ця відпорність, може, була зумовлена тим, що українську людину на протязі віків гартувала неволя різних займанців нашої землі, в якій виростали в жорсткій добі тверді люди, бо займанці на нашій землі завжди приносили нашому народові наруги, знущання і сваволю.

Інтимність, вирозуміння, здержливість, взаємна пошана і допомога один одному та зорганізованість — це й були основні риси українських політв'язнів у Бухенвальді, які у незламному дусі переносили жорстокі дні нацистської сваволі.

Вплітаю у свої спогади прізвища тих українських в'язнів, що були в Бухенвальді (хоч не всі вони мені відомі зблизька). Проте я все ж таки відготовую тут їхні прізвища, а ними були: Бараняк Іван з Львівщини, Білецький Микола з Дніпропетровського, Білецький Петро з Дніпропетровського, Білоцерківський Володимир, Богданський Петро, Вовчанський Володимир з Дніпропетровського, Волосюк Теодор, Влашин Іван, Возняк Осип, Велеканович Ізидор, Гальчевський Іван з Дніпропетровського, Горяний Євген з Дніпропетровського, Гребінський (сотник), Гіль Степан, Гойда Петро з Лемківщини, Дрогомирецький Іван, Дунько Дмитро, Жовнір Мирон, о. Їжик Семен, Ковач Сергій з Херсонщини, Котельницький

Осип з Бродів, Ковалів Роман із Стрілиськ, Крамар Зенон з Лемківщини, Корчак Дмитро, Коваль Михайло, Ковалишин Степан, Кобиляк М., д-р, Лапка Іван, Луковський Євген з Тербовельщини, Леник Володимир з Підгаєччини, Мальгівський Онуфрій, Миськів Михайло з Дрогобиччини, Матвіїшин Василь, Мигаль Людвік з Сокальщини, Назола Володимир з Вінниці, Недовіз Дмитро, Пищ Дмитро з Станиславщини, П'ятниця Євген з Дніпропетровського, проф. Ратушний Іван з Кіровограду, Сологуб Олександр з Чернівець, Слободян Іван з Ходорівщини, Сорока Михайло, Стригун Володимир з Гуцульщини, Стронєць Михайло з Гуцульщини, Ступка Михайло з Надбужжя, Сирівець Микола з Дніпропетровського, Тракало Василь, Терлецький Сидір, Фещин Ізидор, інж. Харченко Юхим з Дніпропетровського, Хорват Дмитро з Лемківщини, Хімко Теодор з Сокальщини, Цимбалістий Володимир, Чапляк Іван, Чухмара Іван з Дніпропетровського, Ясінський Евстахій з Дубівець, Леник Михайло з Підгаєччини, Долганик Андрій, Ярема Стефан, Корнецький Стефан, Соколовський Михайло із Стрійщини, Мандзюк Василь, Громадюк Михайло та багато, багато інших, що їх прізвища стали вже призабутими або й залишились нікому невідомими.

Усім тим друзям недолі, що пройшли через вишукані тортури в Бухенвальді, витримали надлюдські знущання й бичування, усім тим, що смерть скосила їхнє життя чи це в неволі, чи вже на волі,— усім я віддаю свій дружній салют!!!

Напливові все нових в'язнів, виглядало, немає меж... Кожний татуйований в'язень, що їх сюди привозили, мусів з'явитися на окремі оглядини. Та спочатку ніхто не знав, чому і для чого. Але швидко все вияснилось.

Усі в'язні, що мали на своєму тілі татуйовані та найбільше декоративно-артистично зображені різні

малюнки, були вибрані й зразу замкнуті в окремому бараці, а згодом вони були вбиті отруйними застриками, які переводив убивця Карл Беігс — один із таборових «капо». Потім ці жертви були передані до паталогічного відділу, де знімали людську шкіру і її виправляли, а згодом викінчений продукт повертали до «фрау» Ільзе Кох — дружини коменданта табору Бухенвальду. Ця люта жінка, вибираючи собі візерунки на шкірі, в чергу замовляла собі вироби з неї: абажури для ламп, книжкові оправи та жіночі рукавички.

При інших нагодах вона наказувала серед ночі підіймати в'язнів із нарів з якогось бараку до купальні, де вона стояла на порозі, а голі в'язні проходили повз неї, яким невільно було підняти голови вгору, а ця оп'яніла відьма дивилася своїми великими очима, немов цибуля, на тіла невільників.

Ця безсердечна жінка, що, замість серця, носила у грудях твердий камінь, тримала на своєму столику дві засушені й презервовані людські голови, що ними мали б бути два поляки, яких тут повісили, і так навіть із частиною петлі на шиї, як їх було повішено, залишились для декорації. (Їх правдоподібно повісили за статеві зносини з німкенею).

Після зайняття Бухенвальду Третьою американською армією було знайдено ці дві засушені голови і виставлено на столі, а згодом привезено цивільних німців з Ваймару, щоб вони оглянули, що тут діялося у колісці їхньої культури.

Через недостачу смугастих убрань для всіх в'язнів, тут теж дозволялося носити цивільне, але воно мусіло перш за все бути позначене. Білизна і светери мусіли мати вибитий штамп КЛБ — «Концентраційний лягер Бухенвальд», а штани були мальовані червоною фарбою (на боках штанів згори вниз — червоні паси). На різних куртках малювали на плечах два схрещені паси червоною фарбою.



Кожен в'язень носив на полотні вибитий номер, який був нашитий на правому боці штанів і лівому боці куртки. Нижче номера був нашитий кольоровий трикутник, що вказував на причину ув'язнення: політичні в'язні носили червоні трикутники, кримінальний елемент — зелені, почитники біблійних книг — фіолетні, сексуальні збоченці — рожеві, чорні трикутники носили саботажники (протисуспільні), а жиди носили тільки жовту зірку Давида.

Німці носили лише трикутники без жодної букви, а всі інші мали вибиті на трикутниківі початкові літери своєї національності. В Бухенвальді українці із західних земель України носили літеру «П» (поляк), а із Східної України «Р» (росіянин).

Ще тут були такі правила: не зважаючи на стан погоди, першого квітня треба було здати зимову одягу, тобто смугастий плащ, светер і шапку. Від того часу вже заборонялося носити зимову одягу. А було ще досить холоднувато. Тому в'язні шукали затишку від вітру, надягаючи паперовий мішок з цементу, що його роздобували на праці, і тоді ці «драбинчасті» постаті створювали комічні фігури своїми квадративими бедрами, що нагадували опудало, випхане соломною, що колись вдома ставили в коноплях для відстрашування влізливої птиці.

Будівельні улаштування Бухенвальду: крім мурованих з бльоків двоповерхових будинків, які із зовні були помальовані на сіро, були також дерев'яні бараки, побудовані на колах. Зрештою форми цих бараків зустрічались по усій території Німеччини.

## ЛИСТИ ДОДОМУ

Хоч як це дивно, але мені видавалося, що я вже забув, що це таке — усмішка, і як складаються уста до неї. Коли «бльоковий» оголосив про дозвіл писання

листів додому, то не лише в мене засвітилися білі зуби і розтягнулися широко уста і на обличчі лягла напрочуд дивна ніби усмішка. Також зраділо багато в'язнів. Листи обов'язково треба було писати німецькою мовою і не більше 25 слів. А у змісті подати: живий-здоровий, напишіть до мене і пішліть щось, як зможете. Це така стандартна форма, яку треба було вивчити. Такий лист написав мені проф. Фельчак з Варшави.

Була це велика радість, що по такому вже довгому часі нарешті зможу подати вістку про себе.

І треба зразу збагнути, як тріпотітиме серце в дорогої Матусі, немов у скаліченої пташки, і з радости заблищать ув очах сльози...

«... Він ще живий, його ще не вбили, хоч карається ген десь у неволі під наїженими штиками німецьких плебеїв, десь на просторах Третього Райху...».

Увесь день цілий 62-ий бльок був зайнятий писанням листів. А тоді ми ще на працю не ходили, бо нас ще даліше тримали на карантині.

І здається мені, що це вже були наші останні дні на «карантині». Вже не можу відродити в пам'яті того дня, коли після миття і снідання нас вигнали на головну площу на «апелі». Стояли ми тут колонами, а СС-мани проводили підрахунки в'язнів, а потім на команду «мютце ап», коли ввесь табір під один удар шапками в бік стегна — приймав увесь рапорт комендант табору.

По «апелі» нас вже тим часом не відпустили до бараків, а почали призначати до різних команд праці.

## **НАЦИСТСЬКІ ЗНУЩАННЯ В «ШТАЙНБРУХУ»**

Під час розподілу в'язнів по командах я потрапив до команду «штайнбруху». Наше команду, що складалося із сотні в'язнів, ішло два кілометри до каменеломів поза брамою концтабору. Тут на місці нас розділили на дві групи: одна розбивала і наладовувала вагонетки

камінням, а друга — тягала наладовані вагонетки на гору приблизно півтора кілометри. Мене «капо» прикріпив до вагонетки тягати камінь на гору.

Восьмеро з нас впряжено до вагонетки, мов сибірських собак до саней, і ми на команду «форарбайтера» — «лінкс унд лінкс» у ногу, напружені на повну силу, тягали вагонетку на гору. І здавалося нераз, що людина випре душу із себе під такою напругою, але треба було тягнути, бо били палками. З гори «форарбайтер» ставав на задню частину вагонетки і дерев'яною жердиною пригамовував біг, але до такої міри, що запряжені в'язні не могли йти повільною ходою, а мусіли бігти. Таких «тур» кожного дня треба було зробити не менше восьми.

У дощові дні розмішана глина так ліпилася до дерев'яного взуття, мов клей, що неможливо було й ноги піднести, але регоризм «капів» і побої примушували виконувати усе понад людську силу. Це фактично було «штрафне» командо, до якого призначували тих в'язнів, що якимось чином провинилися в таборі або були обвинувачені у підозрінні втечі. Їх сюди запроторювали і до двох місяців викінчували.

Одного такого жахливого дня, саме перед полуденком, коли ми збігали з порожньою вагонеткою з гори вниз, один із нашої вісімки, Сашко (росіянин), вже не міг знести цих знущань, і коли вагонетка зупинилася там, де її наладовували, він вирвався і побіг прямо на сторожа, а цей, націливши автомата, вбив невинну жертву. На його місце по обідній порі взяли одного з тих, що вантажили каміння.

А увечері, повертаючись із праці, нам наказували знайти собі плоский камінь і взяти з собою.

Камінь мусів бути більшого розміру, бо з нього викладали хідники в таборі. Того, хто приносив невеликий камінь, били і наганяли підібрати більший. І

під команду «капо» ми рухались на гору, несучи на правому плечі здорову каменюку, аж до концтабору.

Вже два тижні я виконував цю мученицьку працю, яка висмоктувала у мене останні сили, і відчував, що через наступні два тижні такої праці вона висмокче й мою душу. Тому я вирішив за всяких умов змінити якось моє командо.

## ЗМІНА КОМАНДО

Одного весняного ранку падав густий дощ. Небо немов покрилось чорною плахтою, що віщувало на погану погоду ввесь день.

Після снідання, а згодом «апелю», уставлялися командо праці, але цього дня я вирішив не зголошуватися до свого командо «штайнбрух». Я пристав до колони «смертників», які, хворіючи, голосилися на «ревір». Біля цих «смертників» формувалося командо «ентвасерунг». «Капові» цього командо бракувало одного в'язня. Він зиркнув на бік і без надуми схопив мене за рукав і наказав йти до його командо.

Я навіть зрадив, хоч насправді не знав, що це за командо, то все ж таки я був у душі впевнений, що воно мусить бути легше за «штайнбрух».

Виявилось, що командо «ентвасерунг» копало рови через ліс під каналізацію. Тут нас зігнали у глибокий рів, що виглядав як фронтові траншеї, і час до часу ми жбурляли лопату землі наверх, на знак, що ми тут працюємо. Було тут затишно, а вартові стояли наверху оподалік і не підганяли нас до праці. Це командо в перший день мені навіть припало до душі, але нуртували думки: „А що буде, як завтра «капо» із «штайнбруху» віднайде мій номер? На двадцять п'ять буків може мене покарати“. Але на моє велике щастя, на

другий день «капо» за мною не шукав, і я вже щасливо маршерував зі своїм новим командо до «ентвасерунгу».

Тут, у лісочку, вже пахли бруньки молодих дерев і лісова (дика) цибулька. Її ми під час обідньої перерви спритно висмикували із землі, а потім, мов ласощами, заїдали та приносили до табору на «чорний ринок». Дехто міняв її за «цюка» (це непоправні курці), а інші — за кусень хліба.

Та не довго довелося мені працювати на командо «ентвасерунг». Розпочалася будова залізничного шляху з Ваймару до Бухенвальду для того, щоб вигідніше було доставляти арештантів залізничним шляхом аж до самого концтабору, бо дотепер мусіли всіх в'язнів виладовувати на станції Ваймару, а звідти пішки гнати колони в'язнів до Бухенвальду майже дев'ять кілометрів.

До цієї будови залізничного шляху і долучили наше командо «ентвасерунг». Була це знову важка праця, бо треба було переносити на плечах удвійку залізничні шпали, що підкладаються під рейки, які для фізично виснаженої людини-в'язня були понад міру важкі.

Часто-густо, несучи таку шпалу, ми падали, але «капо» піднімали нас палицями, побиваючи безсердечно, та підганяли нести шпалу швидше. Найважче було виконувати цю працю у зливні дощі, коли земля розводилася в багнуку, у якій часто губилося взуття, яке потрібно було витягати руками. В'язні часто падали від пересилення мертвими.

Були навіть випадки, коли «капо» дув у свисток на знак обідньої перерви, то для відпочинку ми сідали на мертву людину. Такі картини були повсякденним видовищем, і тому вони вже не торкали людських емоцій, бо в'язні вже засвоїли собі жаргонний вислів: «сьогодні він, а завтра я...».

Нераз ми поверталися з командо крайньо перевтомлені, а у дощові дні ще й до рубця промоклі. І коли приходили до своїх бараків, викручували все своє лахміття, а коли лягали спати, то клали під спід, щоб воно трохи висохло.

Та «добряга» Гітлер наказав винагороджувати нас купонами за цю важку невільничу працю, за які можна було купити в кантині три цигарки на день або пів кілограма маринованих слимаків на тиждень.

Цигарки для мене не існували, бо я не був курцем. На початку я не купляв їх, а збирав купони, щоб раз на тиждень купити бляшанку з слимаками.

Назбиравши їх подостатньо на мою першу банку слимаків, я пішов до кантини і купив одну. Відкривши бляшанку, я почав дерев'яним кілочком, що був загосрений, мов цвяшок, витягати їх по одному, а вони неначе дивилися на мене своїми випуклими, мов баньки, очима, що я ніяк не міг узяти в рот, щоб стиснути зубами цю паскудну бестію, тому вирішив віддати цю мариновану тварину якомусь «мусулманинові», а сам волів голодувати.

Від того часу я вже більше тої паскуди не купував, а брав за купони цигарки. З ними мені доводилося йти на «чорний ринок», який відбувався поміж бараками, і вимінював їх на буханку хліба або якісь шкарпетки чи щось подібного.

Непоправні курці в таборі прямо самі себе морили голодом. Вони міняли останній шматок хліба за сигаретку. А коли вже і цього в них не було, то вони стояли біля якогось курця, що заходився цигарковим димом, і коли цигарка вже догоряла і стала пекти пальці, тоді той бідолага непоправний курець, який весь час стояв збоку, куди вітрець заганяв димок цигарки, підходив і просив: «Коли будеш кидати вже на землю, дай потримати».

Йому неначе ставало краще, коли він лише трошки потримав у пальцях «цюка», що вже смажив шкіру на пальцях.

## **ЗА ОДИН ДЕНЬ ВОЛІ ЗАПЛАТИВ ЖИТТЯМ**

В історії існування Бухенвальду, на протязі дванадцяти років, не було успішних втеч з концтабору, крім однієї, яку добре був підготував один в'язень-німець.

Це діялося, здається мені, напровесні 1943 року...

В Бухенвальді були різні фабрики і варстати, у яких вироблялись в'язнями різні продукти, включно з фабрикою, де виробляли зброю.

В одному із кравецьких варстатів шили військові уніформи. Серед різних кравців-в'язнів працював там один, середнього віку німець. Він затужив за волею... і пильно став підготовляти свою втечу з концтабору. Він добре приглядався, о якій годині приїжджає до табору комендант табору «оберштурмфюрер» Кох, де він буває, як довго, і коли виїжджає своїм «фольксвагеном» за браму.

Завжди, коли комендант заїжджав до табору, то він залишав свою автомашину по правій стороні брами, де були «шрайбштуби», а тоді заходив до канцелярії.

В автомашині завжди залишав ключ для заведення.

Та одного разу, коли автомашина заїхала перед «шрайбштубу», а комендант, вийшовши, подався досередини, де він звичайно бував до передполудня, тоді цей німець-в'язень підійшов, зодягнутий в офіцерське вбрання, подібне до уніформи, що її носив «оберштурмфюрер». Він всів до автомашини, завів ключем мотор і, натягнувши нижче шапку на голові, підїхав під браму, де стояли по обох боках вартові. Вони відкрили браму, віддали йому салют, гадаючи,

що це був комендант «оберштурмфюрер», і він помчав автомашиною по шосе.

Десь перед полудневою годиною, тоді, коли завжди виїжджав за браму комендант, він вийшов із своєї «шрайбштуби», шукаючи за своєю автомашиною, якої не було там, де він її залишив.

Він тоді підійшов до брами, щоб розпитати вартових, але вони, коли його побачили, то остовпіли.

І зараз стало ясным, що хтось автомашину вкрав і утік. Негайно було заалармовано весь концтабір. Усіх в'язнів із різних команд зігнали на апелеву площу, щоб після перевірки устійнити, хто втік за браму.

Лютували СС-мани і «капо». Били палицями і муштрували по бараках, вставляючи десятками до перевірки.

За брамою гули мотори мотоциклів та автомашин, які виряджались у погоню за спритним втікачем.

А ми стояли на апелевій площі довгими годинами. Було холодно надворі й мокро...

У колінах згинались ноги... Слабші осідали на землю, але їх зараз же підводили палицями. Їх треба було тримати під руки.

І проминула ніч...

На другий день під вечір, привезли того, що мав щастя втечі. На ньому були лише полосаті штани й сорочка. Його обличчя було чорне. Він стояв із зав'язаними мотузком руками на насипаній купі перепаленого вугілля, де був насаджений дерев'яний стовп. Нас установили півколом, обличчям до стовпа.

Хтось затягнув йому петлю на шию, і він стояв на стільці, через хвилину хтось ногою штовхнув стілець, а на шнуркові повис німець-бідолага, який замарив про волю...



## ВЕЛИКДЕНЬ У КОНЦТАБОРІ

Бухенвальд.

Великодня субота.

Пам'ятаю, неначе це було вчора. Тоді, мов плахта, хмара урвалась, так рясно падав зливний дощ... Наше лахміття зебрових кольорів промокло наскрізь і липло до худого тіла, мов папір до мокрої дошки.

Ми грузли по кістки в розкислій глині й навантажували вагонетки, насипали греблю під будову залізничної станції Бухенвальду.

Степан тріпнув лівою ногою в бік, обтрясаючи глину, немов заталапаний кіт лапу, підвів запалі очі і дрижачими устами ледве промовив:

— Завтра Великдень,— та, передихнувши, додав,— чи тямиш, брате?..

— Так, я маю в пам'яті,— сухо відповів йому я.

— Ох, які то ми будемо мати свята?— журливо питав він далі.

Хвилину думав... Потім я побачив, як з його глибоких очей покотилися грубі, мов горох, сльози і впали в калюжу, змішалися з болотом. Він, зідхаючи, обтер брудними руками мокрі від сліз щоки, переступив ногою і дальше почав оббивати свою лопату з болота об вагонетку.

Степан — молодий юнак. Йому йшов лише дев'ятнадцятий.

Я зустрів його у в'язниці у Львові на Лонцького в 1942 році. І тоді ми, потиснувши один одному руки, стали дружньо жити у гіркій недолі.

З ним я пройшов концентраційний табір Люблін (Майданек) та в Бухенвальді жили теж разом. Він завжди був заклопотаний і тужив за ріднею та рідним селом, а цим разом найбільше.

— Чи побачимо ми ще волю й рідних у вільній Україні?— тривожно спитав мене.

Мені хочеться вірити, що дух правди зійде на наші землі, прийде до нас і скаже: «Ви розкуті! Вертайте на Україну! Вона бо вже вільна!».

— Ми діждемо цього, Степане!

Він засунув руки в кишені й хвилинку думав...

З димаря крематорія бухав чорний дим... Скажений вітер витанцьовував з ним шалені танки...

— Ось де наша воля,— вказуючи на димар, прошепотів він тихо.

— Ні, Степане, не всі ми туди будемо йти на волю, хтось із нас зостанеться в живих, хтось вийде з цього пекла і розповість світові про все, про жах, про презирство, про знущання.

— Та на яку волю хто вийде, коли вся Україна в неволі, стогне в ярмі...— він проказав зневірливо.

Степан сухо сплюнув і рушив далі.

Біля другої вагонетки в болоті корчився в'язень. Він зціпив міцно зуби і м'яв у п'ястуках болото.

«Льос, арбайт!»— хрипливим басом гудів над ним кошлатий німець, на лівому рукаві якого виднів напис «капо».

В'язень немов не чув його лайки і штовханів та більше вже не вставав.

— К-р-р-ра-а-а... кр-рр-а... кр-а-а...— прокричав над головами заблуканий ворон...

Роздерлася завіса неба, і на мить зиркнуло похмуре сонце і сховалось. А потім знову дощ.

Сутеніло...

Кінчався день...

— Гу-у-у-у...— завила в печері сирена, а згодом «форарбайтер» прорипів: «Фарайнт!». Ми очищуємо своє робоче знаряддя і нашвидку формуємося в п'ятки.

— Фертіг! Льос!— закомандував «капо», і ми рушили з місць. Потяглась довга, сіра колона, від якої віяло цвинтарем.

Кільканадцять хвилин ходу, і чуємо грізне «Мютце ап!».

Мов стая гайвороння пролетіла, шумлячи крилами, так вдарили шапки в боки штанів. В брамі перечисляють: «Штімт!» І ми в таборі. «Апель», а потіми вечеря. Ми в бараках...

Барак 62.

Після вечері ми розкладаємо своє промокле вбрання під себе, щоб просушити трохи, та готуємося до сну. Дехто з в'язнів-українців заховав шматок «трійки» на «паску», але більшість, не заспокоївши голоду, з'їли.

Я половину своєї «трійки» замотав у папір, а згодом шматинкою обкутав, пов'язав густо-густо мотузком, всунув у матрац і ліг на мокре шмаття, щоб відпочити та заснути трохи.

Великдень.

Рано-раненько було, коли прокинувся. Степан вже не спав.

— Христос Воскрес!— поздоровляю його і підводжуся. Поруч мене на стовпці третьої нари я побачив прибитий нагрудний хрестик, завітчаний зеленню. Перед цим «вівтарем» хтось стояв із схрещеними на грудях руками і молився.

Це був український католицький священник отець Їжик.

Засюрчав свисток, і почулося гаркливе «авфштеєн». Всі піднімаються з місць.

Група в'язнів-українців готує стіл до свячення своїх «пасок». Я розмотую свою «паску» і ставлю на стіл, за мною — Степан, Михайло Миськів, Іван Бараняк та ще кількох. Решта — стоїть мовчки.

Лине урочисте «Отче наш...», згодом наш отець благословить, і тихо, в сльозах, дрижачими устами співаємо «Христос Воскрес...». Потім поцілунки, потиск рук і побажання: «Другий Великдень на волі, в Україні»— і ділимося «пасками».

Степан, витираючи сльози, підступив до мене, зловив за руку, а потім міцно поцілувались. Він сказав: «Волі тобі бажаю», а я додав: «Тобі й Україні!».

— Равстретен!— пронеслось по бараці, і ми залишаємо бараки.

І в той самий час, може в цю саму пору, коли по Україні урочисто гули непограбовані ще дзвони, коли народ співав перше могутнє «Христос Воскрес!», нас під конвоєм гнали палицями далі в розмоклу глину і там нам «справляли Великий День».

## ЖОРСТОКІ КАТИ

В попередніх розділах ви часто зустрічали назви таборових катів: «лягерельтестер», «капо», «бльокельтестер», «форарбайтер». Хто були ці виродки суспільства?

— Ці індивідууми переважно були вибрані з-поміж польських «фольксдойчів» та з німецького кримінального елемента, що в більшості були засуджені на довгі роки ув'язнення за кримінальні злочини. Їх висортувано було серед тюрем і концтаборів через досвідчених у знущаннях СС-манів і визначено їм функції в концтаборі.

Жорстокість, знущання і катування були їхньою професією в концтаборах. Ці бездушні вельзевули вбивали, вішали, отруювали тисячі спів'язнів, що були заборонені в концтаборі.

Всі ці осоружні акти биття й знущання над безборонними в'язнями вони виконували без жодного й

найменшого людського відчуття й милосердя, у багатьох випадках задля збереження своєї таборової функції, ще в інших випадках у стані звироднілої психіки, що була цілком простою для них насолодою, коли вони знищували безвладного в'язня, про якого зрештою ніхто не питав і ніколи ним не цікавився.

Були, щоправда, рідкісні випадки, що таких катюг «капо» вбивали також в'язні, не витримуючи їх навпинних і лютих побоїв, як це мало місце на командо чищення картоплі в Бухенвальдській пивниці під кухнею, де в'язні схопили жорстокого «капо» і на руках, підкидаючи його головою до стелі, забили катюгу...

І видається неймовірним, дивовижним навіть, щоб ніхто не знав, як це говорилося німцями після поразки Німеччини, що діялося там, за дротами у сотнях концтаборів, що були розкинені на просторах цілого Третього Райху.

— Та хіба ж ніхто із цивільних майстрів у фірмах, в яких працювали тисячі в'язнів, не бачив людських живих кістяків, якими виконували важкі роботи по різних фірмах?

— Невже ж німецьке населення не приглядалося над знущаннями, що їх «дбайливо виконували» на роботах вартові й таборіві «капо»?

— Хіба ж ніхто і ніколи взагалі із вартових не писав листа до своєї дружини чи нареченої, у якому б не згадав бодай словечком, що діялося там, у цих пекельних концтаборах і гітлерівських «млинах смерті»?

— А де ж були аліянтські розвідчі загоны?

— Чи, може, світ знав про те і мовчав?..

Відповідь на ці питання проста — знало, і дуже добре знало німецьке населення, що діялося в цих концтаборах, але воно було байдуже до того. Вони гордилися тим, що вони є вищою расою, «юберменша-

ми», вони бо висмоктували останні краплини крові із своїх невільників, що від раннього ранку до пізнього вечора в поті чола працювали на обробці землі у «баверів». А були це люди в багатьох випадках молодого віку, що їх наловили німецькі колонізатори на всіх просторах української землі та інших поневолених німцями народів.

А чи про це знали аліянтські розвідчі загони?— Вже трудніше відповісти на це останнє питання.

### ЛИСТ З ДОМУ

Та одного дня несподівана радість: «бльоковий» викликав мій номер і вручив лист з дому. З неприхованою цікавістю, дрижачими від зворушення руками відкриваю конверт і, уп'явши вперто зір у цей такий довгожданний лист, читаю, та не раз, а багато разів... Пише від імени родини парох села о. Іван Зрада. З листа я дізнаюся, що мої друзі й подруги замовили, а отець відправив по мені двадцять Богослужб за мою душу... А я ще живу на пречудо дивне... А далі згадує мені, що мій батько «працює» в Кологурських лісах, а з ним і мій молодший брат Петро і багато інших друзів.

— Ага... Я зрозумів, що вони у повстанських загонах в Кологурських лісах, пішли боротися проти брунатних і червоних можновладців за Вільну Українську Державу.

І кожної ночі журливі думки навіщали мою душу. Їхні постаті з'являлися перед моїми очима, і я бачив мужність у їх чинах, бо вони стали захищати долю свого народу.

— Боже святий! Які це були величні почуття...

Перед очима з'являлися колони борців, які виростали у постатях грізних воїнів героїчної епохи і

йшли, як месники народу, здійснювати великі заповіді Петлюри, Коновальця, Бандери...

І тоді западав глибокий жаль і сумом залягали думки:

— Вони там боряться за українську правду, а я... я тут безчинний невільник...

І знову серце розтужилося за волею... розтужилося за українською правдою...

А даліше о. Зрада пише, що приїжджав до нас Михайло Черечин, який сидів разом зі мною на Лонцького. Значить, Михайла звільнили і він додержав свою обіцянку, повідомивши моїх батьків про мою долю.

## ТАБОРОВА ОРКЕСТРА

Не знав я тоді та ще й зараз не можу розтовкмачити собі, для чого була потрібна ця духова оркестра в Бухенвальді, яка складалася з майже ста в'язнів. Вони носили темно-сині жакети, обшиті на рукавах і ковнірі жовтим шнурком по краях, та червоні рейтузи, теж з боків з вшитим золотим шнурком.

І кожного ранку, коли після «апелю» виходили робочі команди поза табір, вони стояли на боці брами і грали якісь маршові мелодії, а «капо»-верещака командував: «лінкс унд лінкс», а тоді: «мютцен ап» — це в той час, коли команди проходило біля ворітнього сторожа — СС-мана.

Такі самі комедії відбувалися і у надвечірніх годинах, коли колони бездольників у вигляді людських постатей поверталися, виснажені цілоденною фізично важкою працею та виморені голодовими недостатками, до концтабору.

Була це одна із найкращих і найлегших функцій в концтаборі. Якщо для якогось здібняка ноти не були

горобцями на дротах і він умів дуги у якусь трубу, це й була спасенна річ.

Членів духової оркестри на працю не гонили, а вони відбували свої проби у затишній залі, де не падав ані дощ, ані вітер не віяв.

## ДІМ БЕЗСТИДНИЦЬ

Не для культивуваціі духового піднесення, а як зразок аморалізму був задум нацистських посіпак закласти в Бухенвальді дім безстидниць, до якого спровадили сім жінок-в'язнів, які мали задовольняти сексуальні забаганки в першу чергу таборових гультапак, а також здібних до властивих вимог в'язнів.

Були це досить ще на вік молоді жінки з очевидними рисами колишньої краси й принадного обличчя, серед яких переважно були польки. За нашими відомостями, їх привезли сюди з Майданеку, де вони були ув'язнені, за німецькими обіцянками вигідного й веселого життя, вони на таку «працю» зголосилися добровільно.

Їх було відгороджено у концтаборі парканом з дощок, через дірки яких заглядали в неділю по обідній порі цікаві в'язні, коли вони виходили і ставали на футрини вікон.

До них у «відвідини» могли зголошуватися і в'язні у своїх «бльокових» тоді, коли випадала черга бараку, а він («бльоковий»), виряджував їх п'ятками і по «апелі» підводив під фіртку, де при вході стояла жінка-СС-манка і заводила їх у коридор бараку безстидниць.

Невисловлена пригніченість огорнула одного польського професора, який випадково пізнав свою жінку там, а згодом ходив на «відвідини» до неї, коли припадала черга бараку, в якому він жив.

Зачманілий такою зустрічню із своєю коханою дружиною, в нього від того часу застигла на устах холодна, мов лід, розпачлива міна.



Але гурт поляків з тверезим розмислом почав протидіяння експлуатації цієї жінки-польки. Вони уклали чергування різних польських в'язнів, які голосилися туди і йшли до неї на розмови і забарення, щоб лише ніхто туди не потрапляв. Ця акція дещо розвіювала глибоку пригчобеність у її чоловіка та надавала йому сили надій на життя.

### ПОСИЛКА З ДОМУ

Намагання позбутися думок про їжу було майже неможливе. Ввесь день на роботі думки про їжу неначе наточували мій порожній шлунок. Я не міг діждатися кінця робочого дня, а він так повільно посувався, і, здавалось, що йому немає кінця.

Та, нарешті, скінчився миршавий день невільницької роботи. «Капо» задув у свисток, і ми вишикувалися п'ятками і по перелисленні із охоронниками верталися до табору.

По «апелі» і ввечері, я, знеможений, лежав на своїх нарах і марив про їжу. В бараці було гамірно, і вешталися змізернілі невільники.

«Бльокельтестер» вивалився із своєї кімнати і почав викликати прізвища тих, що одержали посилки, а між ними я почув і своє прізвище. Я не знаю, де в мене взялося раптом стільки енергії, я зірвався із нар і швидко попрямував до «шрайбштуби», щоб відібрати посилку. Через кільдкадесят хвилин я вже розрадуваний повертався із своєю посилкою на бльок.

— Що тут за ласощі?— вертілася думка, як я відкривав зашиту в полотно посилку.

Оглядаю: печиво розбилося у дрібні кришки, а буханець хліба сплеснявів, натоплений маслом слоїк у доброму порядку, а з одежі — штани і сорочка, а ще, крім того, був теплий светер.

Та хоча й не було чим розщедруватися, бо спліснявілу хлібину треба було викинути, та що мав і тим поділився з друзями, хоч сам на смерть був голоден. І ділився я тими малими кришинками тістечок і зі своїми сусідами, а між ними був і один поляк, колишній польський підстаршина Зигмунд Гурецькі з Познані. Йому до серця припала моя щирість і він від того часу до мене дуже добре ставився.

Мою посилку якось оминула перевірка, і на сорочку не поставили штампу «КЛБ», а штани теж були без намальованих червоних пасм. Одначе, я негайно пришив на моїх штанях трикутник та свій номер і заховав у торбу, у якій носив усе своє «майно».

### **«З ЖУРБЮЮ РАДІСТЬ ОБНЯЛАСЯ»**

24 серпня 1944 року, як це занотовано в щоденнику інж. Харченка,— був це особливий день, день надій для в'язнів Бухенвальду.

Задуха була нестерпна.

Ледь-ледь дмухав легенький вітерець.

На блакитному небі насувалися сиві хмаринки...

У таборі не було помітно жодних змін. Усе було тут так, як було вчора чи передвчора, чи й півроку тому назад.

Прокляття висіло в повітрі над в'язнями. Але разом з цим було передчуття чогось страшного.

На схилі неба, десь далеко, чути було гук бомбовиків.

І вже не важко було відгадати, що це за бомбовики.

Зміцненим звуком, цей гук зростає...

У небесний простір втупили свій зір невірники, а гук міцнішав.

Вже над головами вирівнялися бомбовики, і раптом

посипалася з них незлічима кількість бомб... Вони цільно вдарили у всі фабричні забудовання, що були розміщені біля табору. Вибухи розривних бомб, тріскіт і гуркіт створили навколо пекельну завісу вогню і диму...

У багатьох в'язнів панував страх, але перемагала радість...

Усі фабрики було дощенту знищено. Там і загинуло або було поранено більше тисячі п'ятсот в'язнів, а на ріг одинадцятого бараку упала також запальна бомба...

І хоч були жертви, але з жертвами народилися великі надії на вже недалекий кінець терпінь і виходу за браму, де майоріла воля...

## РОЗДІЛ V

### НА ВІДРЯДЖЕННІ, ПРИВИД РОЗСТРІЛУ

Вчорашній день був ще одним звичайним днем, що пройшов у жорстокості мерзотників — «капо», які навіженно знущалися над в'язнями на будові залізничного шляху Бухенвальд-Ваймар.

Сьогодні після «апелю» наше командо на працю не виводили, а зараз же стали споряджати в'язнів для переїзду, про який ми незабаром дізналися. Шістсот в'язнів відряджали до невеличкого містечка Зулю для будови бараків. Це містечко розположене на віддалі приблизно дев'ятдесяти кілометрів від Бухенвальду.

На це «відрядження» залучують лише наше ціле командо та добирають інших п'ятсот в'язнів, між якими є Михайло Миськів, Степан Гіль, ну, і звичайно, на моє «щастя», мої «добрі коледзи» із Лонцького: Сташек і Валек, які колись точили мою кров.

Ми прибули туди у надвечірню годину, і для нас уже тут, в Зулю, був зведений один барак, в якому нас примістили. Барак був обведений колючим дротом із входовою фірткою, одначе ще не встигли були цих дротів наелектризувати.

Сюди я і привіз із собою свої цивільні штани й светер, що одержав з дому, та заховав під сінник моєї нари.

Сьогодні нам не видавали жодних харчів, і тому, коли втома повалила мене на нари, я міцно заснув... Я не зчувся, як серед ночі один поляк з-під Варшави, якого я навіть прізвища не знав, запримітивши у мене цивільні лахи, витягнув, не розбудивши мене, ці речі з-

під сінника, надів на себе і вийшов на двір. Знаючи про те, що в кільчастих дротах ще немає електричного струму, він вирішив зробити спробу втечі.

Коли вартовий СС-ман ходив від одного кінця бараку до другого, цей поляк, використовуючи момент, швидко вибіг з-за рогу бараку і почав повзти під колючі дроти, але він зачепився светером за дріт, з якого не міг швидко вимотатися. Вартовий завернув і побачив його у сітях колючого дроту.

Він свистком закликав других вартових, які прибігли і наказали йому не рухатися. Згодом викликали «оберштурмфюрера», який був комендантом цієї групи. Він наказав вартовим забрати цього поляка і відвести у недалекий лісок-кущівник, де комендант сам пустив сім куль у його тіло.

Була приблизно третя година ранку, коли сторожі-есесівці увігналися до середини нашого бараку та під прокльони стали бити всіх в'язнів, виганяючи напівголих і босих на «апелі».

Комендант табору, «оберштурмфюрер», стояв розлютований перед нами, у своєю кителі, з-під якого на грудях виднів великий витатуйований орел із свастикою, і по хвилині запитав, де є в'язень 11961? Я босоніж, стоячи на «апелі», виступив із ряду п'ятки і заявив, що це є мій номер. Він спересердя вибрав ще трьох в'язнів і наказав йти в сторону фіртки, а за нею — у напрямі лісу.

Два охоронці-СС-мани і комендант гнали нас швидко, штовхаючи прикладами крісів, до недалекого лісового гущавника.

«Десяткують»,— промайнуло в голові...

Я йшов із трійкою босий, бо не встиг навіть взуття зути, а моє тіло сильно тремтіло.

— Йти жвавіше, — підганяли нас вартові. Ноги в колінах втрачали силу... Нас зупинили на краю

гушавника, а тоді комендант процідив крізь зуби, щоб швидко сходити згори вниз, в зарослу чагарником яму.

На чолі у мене виступив холодний піт... Дрижало тіло... Я почав шептати молитву...

«Господи Всевишній! Невже ж мені судилось сконати тут, у чужинному лісі, у ямі, до якої впаде моє тіло, і ніхто ніколи навіть не знатиме про мою долю...».

Я відчував, що мені стало дуже мляво... І, здається, на мить, опустила душа...

І коли ми зійшли у самий низ заглиблення, я побачив там прошите кулями тіло в'язня, на якому були надіті мої цивільні штани і светер.

З численних ран тіла спливала ще свіжа кров...

Нам було наказано підняти його тіло і винести нагору. Транс, що охопив мою свідомість, почав відпружуватися. Стало легше на душі... Ми винесли його тіло, мов тушу зарізаного кабана, з якого вслід за нами повільно стікала кров. Ми принесли його тіло до бараку і положили при входовій фіртці, і нам наказали йти до бараку. Незабаром знову стали виганяти в'язнів на площу, тим разом усіх уже одягнених.

Розділивши по командах, під посиленою охороною погнали всіх на працю. Мені «обершарффіурер» наказав залишитися в бараці.

Тепер мене огорнули різні тривожні думки. Я розмірковував і журився про невідоме завтра.

Я знав, що за підозріння чи втечу з концтабору, коли її викривали, давали двадцять п'ять буків та давали червоне й біле колісце, яке чіплялося на жакеті й штанях. Таких в'язнів усіх засилали у Бухенвальді до «штайнбруху», що було карним командо.

Саме звідти я вирвався ще живим, а тепер, після катувань, я знову змушений йти туди на повільну страшну смерть?

В голові калатало, немо молотом... Я проходжував-ся з кута в кут у кімнаті бараку і нервово роздумував над своєю дальшою долею.

Десь біля десятої години ранку «обершарффюрер» викликав мене до фіртки. Він допитував і списував усі деталі: коли я народився, де народився, коли і як заарештований, де взяв цивільні штани і светера, чи я задумував втечу і т.ін., на що я відповідав йому досить стисло. Після такого допиту він мене відпустив, і я повернувся до своєї кімнати.

Від того часу мене за фіртку не випускали і до праці не гнали, а весь час тримали в бараці, мабуть, щоб відіслати мене до Бухенвальду.

Правда, кожного ранку по «апелі», коли в'язнів виводили до роботи, я повертався до бараку і йшов до бюро «обершарффюрера» наводити кімнатні порядки та чистити його взуття, яке він туди приносив.

Такою функцією мене наділив комендант.

Звісно, що чищення чобіт у таборі було дуже легкою і навіть вибраною роботою. Але чистити чоботи СС-івському мерзотникові, а їх багато таких, що своїми чобітьми ген там, далеко, по українських селах і містах, толочаться по трупах одчайдушних українських самостійників, посилаючи на смерть сотні й тисячі дочок і синів героїчної нації, то моя праця тут видавалася мені дуже принизливою і гнітучою. Але такі почуття я мусів зносити мовчазно, зіщипивши зуби від обурення.

Від того часу, як я став попратником його канцелярії, «обершарффюрер» став до мене дещо лагідніший.

А одного літнього дня, коли в сонячних обіймах достигали червоні ягоди у діброві, він увійшов до бараку та наказав мені надіти свій смугастий жакет і з'явитися до його канцелярії. За декілька хвилин я вже

стояв на порозі його канцелярії. Він сидів у кріслі без верхньої сорочки і без кителя. Але коли я прийшов до нього, він надів лише китель, залишаючись без сорочки, і наказав мені виходити за фіртку.

Я йшов попереду нього яких три метри, а він вказував мені, напрямок — наліво або направо, і нарешті зупинив мене на окраїні лісового гущавника і то неподалік від того місця, де він застрілив за спробу втечі того поляка, що мене і ще трьох в'язнів нещодавно гнав підібрати його тіло.

Попід малими кущиками тулилися червоні ягоди... Це були суніці...

Він якось добродушно сказав мені визбирати ягоди і сам відійшов. Я не знав, чи я повинен збирати ягоди для нього, чи для себе?

— Для себе?— цього не може бути, бо я — невільник.

— Це, напевно, для мого всевладного коменданта, від якого залежить моє життя.

— А, може, це підступ який?— промайнуло на думці.

За декілька метрів від цього місця розрісся своїм широким листям великий лопух. Я підійшов і вирвав одного листка та повернувшись у попереднє місце, почав збирати ягоди і класти на лопуховий лист. СС-івець відійшов у ліс.

Я збирав ягідки — одну в рот, а другу для свого коменданта. СС-івець повернувся до мене через яких сорок хвилин, і я відразу підніс йому на лопуховому листку назбирані ягоди, але він їх не брав.

— Це для тебе, їж та йди далі в ліс, їх тут багато,— і знов залишив мене самого. Але я з цього місця не віддалювався, боячись закиду втечі, а збирав і смакував ягоди на цьому ж місці, аж поки він па повернувся і не відпровадив мене аж до бараку.



«Що це був за трюк?»— Не знаю!

Після цієї пробної «прогулянки», десь через день або два, він з'явився у бараці, а за собою ніс квадратний плетений кошик. Показуючи мені цей кіш, він запитав: чи я не сплів би такого коша? Оглядаючи з усіх сторін конструкцію коша, мені вдалося, що це не буде філософією сплести такий кошик, а зрештою, «не святі горшки ліплять», то чому ж мені не спробувати? Я відповів йому, що спробую.

Ще того самого дня він послав сторожа зі мною, і ми пішли над водяний потічок, де росло жилаве вербове пруття. Я нарізав цілий оберемок, і ми повернулися до бараку. Вже з місця я зайнявся плетінням кошика, оглядаючи докладно той, що він мені показував і залишив для зразка.

І здається, після двох днів моєї «майстерної праці», вийшов перший продукт з моєї «кошикарні», з якої я випускав першої кляси кошики на «чорний ринок» (бо ними гандлював мій комендант).

«Ось бачите! І таке ремесло знадобилося в неволі»,— посміхаючись, думав я.

## НОВЕ ВІДРЯДЖЕННЯ — ВУПЕРТАЛЬ

Покидати територію табору в Зулю було шкода, а зокрема залишати свою «виробню» кошикарства, де я затишно провів декілька місяців. Але це не було залежне від нашого коменданта, ми вже виконали будівельний проєкт бараків і мусіли повертатися назад до Бухенвальду.

Після повернення нашого команду до Бухенвальду ми не цілих два тижні вешталися по концтабору бездіяльно. Аж знову одного дня нас усіх із «проєкту» Зулю загнали до купальні, де ми викупалися. Нам видали нове полосисте вбрання, долучивши до нас ще

чотириста в'язнів, і всіх нас тисячу відтранспортували до Вуперталю.

Після прибуття на місце нас примістили у старій чотириповерховій школі, яка вже заздалегідь була обведена загорожею та з приготованими до снання нарами.

Місто Вуперталь було розторощене американськими бомбардувальниками, і усе лежало в руїнах, а вуличний рух трамваїв був цілком припинений. Це й був основний виряд нашого командо з Бухенвальду — для очищення вулиць від розвалин. Вже наступного дня більшість в'язнів пішли у місто на працю. Одначе, не всі, бо було створене командо теж для будови бараків, що їх зводили за містом.

Тут я став поприятником кімнати, де жили шістдесят в'язнів, яким я повинен видавати харч, одержаний з кухні, а вдень мити коридори та чистити сходи, коли усі командо вийдуть на працю.

Комендантом цієї групи був старший віком шваб у ранзі «оберштурмфюрера», у якого суворість до в'язнів була дещо легша, ніж у інших.

Через брак робочої сили у міській різні у Вуперталі, було також туди відряджено сотню в'язнів, які, під охороною сторожів, кожного дня ходили туди на працю, де також працювали цивільні робітники-німці, а між ними було декілька поляків.

Неначе сам Господь туди послав це командо, бо кожного вечора спритні специ з цього командо зуміли заховати при собі, прив'язуючи до ноги і шматок сала чи м'яса та виносили все до табору, а в таборі вже згодом по «апелі» пломеніли вогники на подвір'ї, а в бляшанках заварювалося м'ясо або смажилося сало.

Такою здобиччю багато худорлявих в'язнів дещо підкріпилися на силах. Але одного дня вартувий, мабуть, підглянув, як хтось із в'язнів заховував шматки

м'яса, і з поворотом до праці до табору було заряджено перевірку в'язнів на входових воротах. При перевірці в'язні мусіли спускати штани вниз, а сторожі шукали за прив'язаним до ніг м'ясом. Так, що з однієї такої перевірки вони сконфіскували невеликий котел м'ясних відрізків, що їх згодом передали до таборової кухні. І в найближчу неділю головний кухар — Теодор Шиш зварив нам м'ясні макарони, що було рідкісним явищем в таборовому харчуванні.

Від того часу вже припинилося організування м'яса, одначе, менші шматки все ж таки в'язні зуміли заховувати і приносити до табору.

У цій м'ясарні, крім німців, працювали також декілька поляків, з якими два ув'язнені поляки налаждали контакт, а цивільні підготували їм втечу. Вони принесли їм комбінезони, в яких ходили малярі, та, вибравши догідний момент, цих два поляки-в'язні наділи на себе малярське вбрання і з щітками в руках та невеликою драбиною просмикнулися поміж сторожів і вткли. Відтоді скінчилася праця командо в м'ясарні, і вже більше ніхто не смакував м'яса чи сала, а двоє поляків, що вткли, так і не вдалося піймати.

На першому поверсі у «штубі», де я перебував, за широкою шафою стояла подвійна нара: вгорі я спав, а внизу — головний кухар Теодор Шиш. Та одного дня, коли я впорався із своїми завданнями, повернувшись до своєї «штуби», я сів на нару і витягнув фото мами й батька, розглядаючи його. У цей момент увійшов у «штубу» Теодор Шиш. Я показав йому фото батьків, а він, оглянувши його, сказав:

— Я знаю, що ви українець, — і по короткій павзі додав: — Я також українець, і моє правдиве прізвище Теодор Хімко.

Мене розрадувало таке знайомство, бо я завжди думав, що він поляк, а це була своя людина. Між нами

велася дружня розмова, і я втішався, що познайомився з новим приятелем, а ще, крім того, кухарем.

Згодом я дізнався, що він був провідним членом ОУН із Сокальщини, якому вдалося підшитись під маркою поляка.

Він увесь час допомагав мені, відпускаючи час до часу свій приділ.

Видається мені, що понад два місяці я був збиральником в таборі Вутерпаль, аж поки нас усіх, таких «функційних», вигнали поза табір на працю, крім кухаря і фризієра.

І я знову потрапив до командо, що займалося зведенням бараків для цивільного населення на окраїні міста, куди нас водили пішки на віддаль кількох кілометрів.

Часто поруч нас проходили різні цивільні люди, але нам заборонено було входити з ними в розмови чи навіть вітатися.

Нас пробували ізолювати від зовнішнього світу тим, що в обличчі цивільного населення ми були «бандитами», такого ярлика чіпляли нам нацисти, щоб створити негативне наставлення до нас, в'язнів, з боку цивільного населення.

На праці при зведенні бараків мені дали ще дванадцять в'язнів, і я став «інженером».

І хоча в своєму житті я ніколи нічого спільного з такою професією не мав, а на плянах визнавався стільки, як «вовк на зірках», то все ж таки я був спроможний відгадати, де поставити вікно, а де двері в бараці, бо вони були нарисовані. І так через три дні ми зводили барак під дах, а потім внутрішні перегороди виконували в наступних двох тижнях.

Та успішні наступи східнього фронту, що наближався, були причиною нашого повороту до концтабору Бухенвальд, а згодом висилкою до Гінзероди.

## В ГІНЗЕРОДІ В ОВЕЧОМУ ХЛІВІ

Ще у Вуперталі кружляли чутки, що нас довго не будуть тут тримати, а переведуть команду на інше місце.

Страх перед тиском фронтових наступів та наближення фронтових боїв було причиною евакуації нашого команду з Вуперталю до Гінзероди.

Наше команду спрямували туди для будови залізничного шляху. Ми приїхали сюди, і нас розмістили у овечому хліві, власником якого був один бавер. Тут, де колись стадами бекали вівці, а на горищі лежало сіно, хтось вже встиг побудувати нари ще перед нашим приїздом та обвести хліви дротяною загорожею.

Довге дерев'яне корито було побудоване за хлівом із ручною водяною помпою, що нею точили воду для напоювання овець. Сьогодні це стало нашим устаткуванням. В кориті треба було ополоскувати своє обличчя, мити зуби, прати білизну, а з помпи, вода якої не була придатна для пиття, ми пили, бо іншої води не було.

Тут охороняли нас вояки з «люфтваффе», але комендантом був СС-ман, «оберштурмфюрер». Це були старші віком чоловіки, які, виглядало, не могли вже відбувати фронтових служб, то їх призначили охоронцями. Сам комендант теж вирізнявся своїм людським поступуванням від своїх попередніх миршавих і злющих комендантів. На праці вони вже не знущалися над нами так, як це робили раніше СС-мани, сторожі концтаборів, а їх ставлення до в'язнів було значно краще.

Сторожі нашої групи мешкали перед нашим хлівом у окремому барачі. Серед них був один старший віком

сторож, який насправді ледве носив на своїх похилених плечах важкого кріса. Але він майже кожного ранку вставав завчасно і йшов до «бавера» до стаїні надоїти собі трохи коров'ячого молока до своєї військової їдунки.

Наповнену коров'ячим молоком їдунку він зачіпляв на пояс, і коли він йшов сторожити нас на праці, то вона йому теліпалася при боці, і з неї витікало молоко. Гигієнність в'язнів з цієї картини роздратовувало цього дивака-сторожа, і тоді він накладав багнет на кріса і грозив, що проколить кожного, якщо в'язні не припинять гармидеру. Але реакція в'язнів набирала спокою тільки після того, як він опорожнював свою їдунку з молоком.

Спочатку нас привезли лише шістсот в'язнів, а частину з них, тобто чотириста в'язнів, затримали в Бухенвальді. Але згодом знову вирівняли їх на тисячу, приславши сюди чотириста французів. Усі ми тут працювали при будові залізничного шляху, який проходив через широченне поле. І знову мені тут пригадався «штайнбрух» в Бухенвальді, де я тягав, мов осел, вагонетку, наладовану камінням, а тут я насипав землю, був ладівником, а потім, коли землі було у вагонетці вдосталь, ми пхали її в нижню частину поля і там, перехиляючи, опорожнювали вагонетку та верталися на місце, де забирали землю. Інше командо працювало при будові моста, який мав проходити через невеличку річку.

Страховище відбувалося тут взимку, бо в цьому хліві було дуже холодно, жодного опалення тут не було, тому в'язні шукали захисту від холодних ночей. Лягаючи спати, ми залазили у солом'яні сінники, не роздягаючись. В наслідок таких негігієнічних умов кинулися блошиці й вошва. Ми стали «мільйоновцями» цих паразитів.

Дванадцять тижнів підряд нам не міняли ні білизни, ні верхнього вбрання, і скупатися не було де, хіба в кориті... Але де ж? Та ще й зимою? Це не було можливим.

А ця нечисть витягала останні соки крові із виснажених невільників.

У надлюдських обставинах не витримували в першу чергу французи, і вони падали один за одним. Наше командо значно прорідилось.

Під весну, коли ласкаве сонце зиркнуло з неба, ми переводили „знищувальні акції“ над тією пошестю і то за такою формою, за якою проводив винищування в'язнів Гітлер своїми відділами безпеки,— ми спалювали їх на нагрітій бляшаній рурі, якою відпроваджувався дим із округлої залізної печі, що стояла посередині шопи, де переховувалось наше робоче знаряддя. Всі очікували ранньої весни, коли можна було б обтрястися дещо від тих паразитів, але це могло статися тоді, коли вони нас ще до того часу не зїли б живцем...

Втриматися живим у такому положенні вимагало надмірної відпорности й фізичної сили.

## ТЕЛЯ, ЩО НЕ МАЛО ЖИТИ

Може й тому воно народилося неживим... Про це повідомив наших вартових «бавер», що мав недалеко свою садибу та обістя. Залізничний шлях проходив поблизу його дому. А наше командо працювало щодня на залізничному шляху.

Господар-німець, мабуть, щодня бачив вошивих невільників і прийшов запитати вартових, чи на схотіли б вони забрати те теля для голодних в'язнів. Сторожі порадились поміж собою, а тоді покликали Людвіка-«форарбайтера» та ще чотирьох в'язнів, і вони пішли підібрати мертве теля. Його притаскали до шопи, де ми

залишали своє робоче заряддя, і відразу двоє в'язнів розпочали поратися біля теляти. Через короткий час винесли і закопали телячу шкіру й бебухи, а порізане м'ясо незабаром варилося у котлі.

В'язні вже радісно гуторили, що зможуть трохи поласувати телятиною, звеселяючи себе цим аж до сміху.

В обідню пору все уже було обладнане, і кожний в'язень одержав повний глечик телячої зупи, у якій плавали великі шматки м'яса.

Підкріпившись трохи, ми вели баляндраси, та не лише на командо, але й увечері в овечому хліві. Деякі висловлювали думки, що було б непогано, якби так кожного дня у «бавера» народжувалося мертве теля, може б тоді ми жили...

На другий день ми знову прийшли на працю, як і вчора, працювали важко, але на обід телятини більше не було.

У нашому командо був «форарбайтером» чеський комуніст, молодий віком кремезної будови, на ім'я Людвік.

Працювало з нами теж два татарина—в'язні, батько і син, що бачили вчора, де ми закопували телячу шкіру. В обідню пору вони відграбали її та, розрізавши на менші шматки, заховали у торби, а тоді, розклавши маленький вогник, смажили та їли телячу шкіру.

Аж угледеві це Людвік... Він побіг туди та почав на них верещати, а згодом у люті став бити їх кием куди попало. Вони лементували від болю та благали припинити биття, а Людвік шалів над безвільними в'язнями...

На другий день я бачив їх опухлі обличчя, що стали чорними, мов теляча шкіра...

Ранньою весною, коли вже вітерець обсушив мокру землю, нам на праці щастило натикатися на півзогнілі



картоплини, що ще з осені залишилися непідібраними на полі, і це нам не перешкоджало зварити їх у горщику, аби тільки щось з'їсти.

Вже тоді можна було трохи обмитися над коритом та виполоскати брудну сорочку та білизну.

Гористе поле, що його ми зрівнювали при допомозі машин та вручну, ставало рівнішим, але ще до кладення рейок не надавалося. Тому й важко було повірити, коли рознеслася чутка, що наше командо незабаром повертається до Бухенвальду. Так і сталося. Вже на другий день ми сиділи у вагонах тягарового поїзду, який їхав до Бухенвальду...

## НА 22 БЛЬОЦІ В БУХЕНВАЛЬДІ

Отак ми знову прибули до Бухенвальду, і зразу ж нас усіх погнали у купіль. Але перед цим наказали лізти у бочку для дезинфекції, а згодом погнали під душ. При виході видавали чисті смугасті вбрання.

А звідти більшість з нас приділили на 22-й бльок, куди і я потрапив.

На 22-му бльоці був скупчений польський шовіністичний і вуличний елемент. І хоч я був знеможений від втоми, то чомусь мені не спалося, а ніч тягнулася, мов повільні хмари. А не спалося мені ще й тому, що у тому бльоці були мої «любезні коледзи» з Лонцького — Сташек і Валек, які, всюди буваючи зі мною на тій самій праці, робили мені прикрощі з ненависницькою лайкою на мою адресу.

І одного дня, коли сонце опускалося все нижче й нижче, вже по «апелі», на бльоці зчинилося якесь замішання. Якийсь польський гультіпака вигукував: «Мне хлеб скрадлі...». Це вже був найгірший вчинок в'язня, за який він міг заплатити життям.

Почався обшук по нарах. Роз'юшені лайдаки

нишпорили всюди, шукаючи за захованим шматком хліба. І його знайшли у мого сусіда... Посипалися злосливі прокльони і ляпаса. На щастя, це був поляк.

Ось так я придивлявся цьому епізодові, а згодом вийшов на подвір'я, щоб дихнути спокоєм та відвідати Івана Бараняка, який мешкав у долішній частині табору. За мною вийшов на двір Зігмунд Гурецькі й шепнув мені:

— Вирівай, бо тебе хцов виконьчиць.

Цей підступ із шматком хліба, що мав бути підложений на мої нари, мав послужити за привід до викінчення. Але хтось із недогляду підклав цей шматок хліба на нари мого сусіда-поляка. І Господь, повний ласки, зберіг мене від такої загибелі.

Атмосфера напружувалась, бо я не знав, що може статися завтра. Мене не потішав навіть відпочинок, і темна ніч не давала спокою. Та через кілька днів нас знову послали у нове відрядження до невеликого містечка — Ельріх.

## В ЕЛЬРІХУ

Це було вже з черги четверте відрядження, на яких я побував: Зуль, Вуперталь, Гінзероди, а тепер — Ельріх.

Тисячі тих невільників, що ними німці неначе хотіли впорядкувати потреби Райху, возили з місця на місце для виконання різних робіт. Ми ще не знали, для яких саме робіт нас привезли сюди.

Наше пристановище знову було у якійсь школі, та цим разом при головній вулиці, на якій ми могли із-за дротяних сіток спостерігати вуличний рух. Тут була на місці й кухня, кухарем якої став «Гриша». Вже на другий день нас повели на працю.

Працювали ми при перерваних бомбами залізничних коліях у різних частинах міста. На такій роботі ми

інколи літньою порою працювали по дванадцять і більше годин. Я був у цій командо багато разів. І бачив я, як силою повикручували вибухи бомб різні орнаменти із залізничних рейок.

А одного разу, коли ми прибули на працю, я озирнувся у бік і бачив, що на леваді, де паслись худоба, лежали забиті корови й телята, і їх багато було.

Повертаючись із таких довгоденних робіт, ми знемагали від втоми, бо на роботі нас не спиняли навіть, щоб відпочити. «Капо» і «форарбайтери» були завжди розлючені й підганяли нас прокльонами й биттям.

Інші в'язні їздили поїздом до Нортгавзену, де на товарній станції знижували кілька залізничних шляхів. Для цього ми підкопували землю і накидали її у напіввагони, а потім вивозили в інше місце і вивантажували її. Мене перевели саме в це командо.

Літо. Дні були гарячі, а сонце немов зупинилось на небосхилі і пражило немилосердно. У поті, що заливав очі, треба було виконувати невільничі норми.

Неподалік від залізничної станції, в долині серед очерету, купалося сонце у відблиску плеса тихої води.

Тут колись добували лопоку, а зараз було повно води у безмірній глибині.

Хтось з в'язнів твердив, що на середині не можна досягти дна.

— Ех, так би шугулькнув у цю воду хоч на хвилину, а тоді став би черствішим і міцнішим. І це було не лише моє бажанням, а прагненням цілого командо.

Я не знаю, як це сталося, але одного дня наші сторожі, що були з «люфтваффе», пообіцяли нам, що коли будемо добре працювати, то в обід відпустять нас на коротку купіль.

Нам же видавалося, що це лише заохота до активнішої роботи, солодкі обіцянки, що ними хочуть

нас привабити вартові. Але коли наступила обідня перерва, нас зібрали сотню і підвели під це озеро. Ми, роздягнувшись наголо, почали шугулькати у воду. Я вліз в озеро з берега і почав охлюпуватися водою. Дехто навіть і на криву вербу лазив, що нагнулася над озером, і звідти сторчака скакав прямо у воду.

Була це безмірна радість і щастя для напечених сонцем в'язнів, але коли засюрчав свисток, щоб вилазити з води, і ми, надівши назад на себе пасмисте лахміття, вирядились до обчислення, то зразу виявилося, що одного в'язня бракує. Збентежені вартові стали перевіряти, кого саме бракує, і устійнено, що між нами немає в'язня, що його прізвище було Часник. Це був українець, який напевно не вмів плавати, і, відбившись на глибшу воду, втопився.

Над берегом стояли вартові й шукали за його тілом. Через яких двадцять хвилин його тіло виплило на поверхню води, а тоді було виловлене в'язнями, які натягнули на нього пасмисте його ж вбрання, що лежало під кущиком, а згодом по праці принесли до табору труп утопленого в'язня.

На цьому скінчилися наші дальші сподівані купелі.

Це вже було очевидним тоді, коли до перевірки стала неповна сотня в'язнів.

## БІЛЕ ЦУЦЕННЯ

Насупилось небо, і почав накрапати дрібний дощ.

Нас привезли на працю в Нортгавсен, і ми стали наладовувати вагони мокрою землею. День не обіцяв нічого кращого.

Усе передобіддя набрякло вогкістю, а ми вже були й так промоклі. Чекали нетерпляче обідньої перерви, щоб зайти у шопу, де було обладнання, для відпочинку.

Прийшла обідня перерва. Ми зайшли до шопи, а наші сторожі чекали надворі. Двері у шопі були легко відхилені, і тут зненацька шугулькнуло досередини біле цуценя.

Без довгих роздумувань два в'язні затягли йому «червону краватку» на шию, і через декілька хвилин у бляшаному «котлі» кипіло собаче м'ясо. Його нашвидку розділили й з'їли. А коли по перепочинку ми вийшли на працю, то в'язні для розваги один зв одним почали гавкати і вити, мов собаки. Сторожі спочатку не второпали, в чому справа, аж один із них пригадав собі, що він бачив, як до шопи забігало біле цуценя. Справа стала ясною: собачку з'їли, а хто саме його задушив — хотіли знати вартові. Та в'язні, посмакувавши собачого м'яса, усі мовчали, і винних серед нас не знайшли.

А невідомий власник цієї жертви вже більше ніколи не побачив свого білого цуценяти.

Зрідка нам шастило житись таким м'ясом, та й не дивно, бо в'язні не хотіли коритися голодові.

На другий день, коли наше командо вивантажувалося з вагонів, що ними нас сюди привозили на працю, був гарний погідний день.

З раннього ранку працювати було легше, бо ще сонце не гріло. За якийсь час ген десь далеко задрижало небо від моторів літаків. Гули ескадрильї бомбардувальників, а їхнє гудіння все більше наближалося, а потім навіть аж земля задрижала.

Навколо загуділи сирени. А нас вартові почали зганяти в одну купу, а самі відійшли дещо далі від нас.

За два кілометри від цього місця був великий аеродром. Туди й прямували ескадрильї бомбардувальників. Вони знизилися й сипонули, немов з мішка, безліч запальних бомб. Ціле летовище було в огні, а вгору піднімався густий дим, що завис над нашими головами на небі.

І тоді заворушилося безліч сподіваних надій. На наших обличчях майоріла прихована радість. Ми відчували, що нашим терпінням приходить кінець, як і кінець гітлерівській сваволі.

Уже весь день я не хотів коритися втомі, працював навіть з якоюсь непотрібною напругою. Ми з піднесеним настроєм, хоч і з надвтомою, вертались увечері з праці. Такі події віщували нам на щось добре, і про них вже по «апелі» велися довгі розмови й народжувалися давно очікувані надії серед усіх в'язнів. Серед ночі десь далеко було чути постріли гармат.

З того часу, у нас, в'язнів, було велике піднесення на душі. Навіть ті, що вже були втратили надію на життя через своє виснаження та змертвілі вигляди, і в них зяявся вогонь надій на волю.

Кожний день ставав ближчим днем до омріяної волі.

Ще на другий день ми їздили на працю на залізничну станцію, але вже потім нас на працю не гонили.

Фронт наближався, і від містечка Ельріху був на відстані 28 кілометрів.

Ще того самого тижня відбувся невеликий налет американських бомбардувальників на містечко Ельріх, з яких обстрілювали по шляхах військові німецькі частини. Під час таких обстрілювань був поранений цивільний німець вже старшого віку. Йому куля прошила праве коліно.

В цьому містечку лікарів вже не було, бо всіх забрали на фронт. Так тоді цього пораненого шваба привезли до нашого таборового лікаря, що ним був поляк, щоб зробити йому перев'язку. Німець був непритомний. Таборовий лікар до перев'язки зняв з нього військові штани і цивільний жакет. Я, проходячи попри кімнату, де відбувалася перев'язка, бачив, як на кріслі лежало вбрання. І коли по перев'язці німця забрали, то це вбрання залишилося даліше на кріслі.

Не думаючи довго, я підібрав його, поклав у торбу і відніс до своєї нари та заховав у сінник. Вже на другий день я прочистив трохи закривавлені штани і залатав діру, що її вирвала куля, та роздумував, що цей одяг може стати мені в пригоді.

Серед дня на вулиці було помітне хвилювання німецького населення. Ми нарешті дізналися, що вони хвилюються нашим буттям у школі за огорожею. Їх турбувало те, що коли фронтова лінія наблизиться, то оці «бандити» (так нас прозивали) прорвуть колючі дроти і тоді знищать багато цивільного населення. І тому вони звернулися з петицією до «бюргемайстра» з вимогною поробити все можливе, щоб наш табір евакуювали негайно. Таку петицію дістав на руки комендант нашого табору, який відіслав її до коменданта концтабору Бухенвальду.

Через два дні приходять відповідь: «Евакуювати нема куди, вивести в ліс і розстріляти».

З цієї ж самої ночі наш комендант-«оберштурмфюрер» наказав вартовим на воротах, щоб вони випустили на волю усіх ув'язнених тут німців. Більшість з них — це були батожники: «капо», «форарбайтери», «лягерельстери» та «бльоківі».

Про таке рішення бухенвальдського коменданта ми дізналися серед ночі, коли за воротами зникали в'язні-німці.

Ранком на «апелі» нас виганяли вже не «бльоківі», а вартівники. По «апелі» комендант повідомив нас, щоб ми пішли до своїх кімнат, зібрали свої речі та були готові до евакуації.

Подвір'я залюднилося в'язнями, а в повітрі зависла непевність.

Чи це дійсно останні хвилини життя? Чи, може, насправді десь евакуюють нас?— Ці питання важко залягли у душі в'язнів.

І розпочалася евакуація. Збирали сотню в'язнів, десять варткових і виходили за ворота. Через годину виводили другу сотню, а потім третю, четверту і т.д. Ніхто не знав, куди женуть: чи далі від фронту, чи... на розстріл. Поміж в'язнями снувалися різні здогадливі думки, але помітна моторошність відбивалася на худорлявих і виснажених обличчях.

За ініціативою поляка Вацека Рапальського з Лодзі, почали організовувати самооборону. Він підійшов і до мене та запропонував таку самооборону: лишитися в останній сотні до евакуації.

Кожний з нас цілий день у напрузі приготував собі якийсь гострий предмет — зброю. Я загострював шорстким каменем держак своєї ложки. Де в кого були кухонні ножі, то вони цього не мусіли робити, що робив я та другі в'язні.

Плян був простий: якщо вже нас приженуть у ліс і всі позначки будуть на те, що це на розстріл, тоді на знак Рапальського ми кидаємося на варткових, вбиваємо їх і забираємо зброю. Одне було певним, що в цій остаточній акції самооборони може загинути багато в'язнів, але не всі. Ті, що залишаться в живих, будуть щасливцями.

З таким ризиком і розрахунком ми готувалися до рятункової оборони власного життя.

Я ще вранці, зразу після «апелю», надягнув свої цивільні штани і жакет, що забрав у пораненого німця, якому переводив перев'язку таборовий лікар, під своє полосисте вбрання, а светер, що заміняв в одного татарина за чверть хлібини, будучи ще у Вуперталі, надів під сорочку.

Сонце вже ховалося за обрієм, коли вийшла остання сотня в'язнів з табору. Після півторагодинного маршу битим шляхом ми наближалися до лісу.

Надворі вже сутеніло... Я йшов у останній п'ятці



нашої сотки. Нас вже увігнали у ліс, і ми йшли битим шляхом, по якому час до часу їхали вантажні військові авта. Ми, йдучи серед темного лісу, вступили в розмову з вартовими і прохали, щоб нас розпустили, але вони після таких «пропозицій» навіжено почали нас штовхати і підганяти.

Знову тоді один із в'язнів, що його прізвища не тямлю, йшов на краю по правій стороні, по якій був великий спад униз. Він скочив у ліс з надумою, що, може, вартові не будуть стріляти, але він перечислився, його скосив з автомата вартовий, і тіло його ніхто не підіймав. Ще дотепер не було жодних ознак розстрілу, і тому ми насторожено йшли з вартовими.

На небі багряніли зорі...

Було десь коло одинадцятої години, коли нас завернули із шляху на лісову галявину. Тут раптом сильніше забилося втомлене серце. Я витягнув із торби свою загострену ложку. На сторожі стали мигати лямпами, і ми побачили, що тут, на цій галявині, сидять в'язні, що їх евакуювали перед нами. Для мене неможливо відтворити душевне відпруження, що овіяло мене на цій галявині. Може, це й був найнижчий рівень мого життя, але прагнення життя були найміцніші.

Нас підняли усіх десь біля першої години, і ми великою валкою, бо нас було тисяча, йшли якимсь кам'янистим шляхом і навіть не спинялись на відпочинок. Від втоми дехто падав на дорозі, але його підводили міцніші й під руки вели далі. Такий марш тривав усю ніч і на другий день. Здається, що була вже пообідня пора, коли ми зупинилися на передмісті невеликого містечка.

Частина вартових пішли на відпочинок, а решта зробили коло, сторожачи нас. Ми стояли на середині дороги, деякі в'язні, сідаючи, відпочивали після довгого маршу.

Вулиці були залюднені цивільним населенням, що приглядалося до нас. По лівій стороні дороги стояла велика шопа з півокруглим накриттям, куди ніби мали нас загнати для відпочинку.

## РОЗДІЛ VI

### МОЯ ВТЕЧА

І ось тут я вирішив шукати своєї дальшої долі.... Ні одного кроку з в'язничними колонами мене вже більше не поженуть. Або втечу звідси, або впаду тут від кулі німецького шевлюги. Таке виникло у мене рішення.

Серед натовпу в'язнів, між якими я стояв, я скинув із себе пасмисте лахміття і лишив його там, де стояв. Я став «цивілем», бо на моїх плечах був цивільний жакет і прошиті кулею військові штани, що їх я залатав ще в таборі. На мене з цікавістю дивилось багато в'язнів, я а згодом вийшов з гурту і попрямував поміж сторожів. Довкруги на віддалі було багато цивільних людей. Я, хоч і почував себе злякано, не звертав жодної уваги на вартових, йшов поміж них.

І ніхто мене не зупиняв і не питав, хто я такий та куди прямую. Я й досі не знаю, чи вони прийняли мене за якогось цивіля, що їх багато там було на вулицях? Чи, може, їм вже байдуже було, мовляв, хай тікає...

А вийшовши за ворота, я попрямував у правий бік, бо бачив недалеко господарську будівлю. Я ввійшов на подвір'я. Нікого тут не було. Йдучи попри стайню, я завважив драбину, що була оперта для входу на горище. Я швидко подався нагору, а, вилізши на горище, витягнув за собою драбину. На горищі лежало сіно, що ним годував свою домашню скотину «бавер». Я вирішив заховатися тут і переночувати, а на другий ранок податися до лісу.

Я пішов у найдальший кут горища і почав моститися на сіні. Та тут я почув тихий шепіт і подумав: «тут ще хтось є», а по хвилині запитав:

— Хто тут є?

І у відповідь виявилось, що тут були два юдейські підлітки, що їм було не більше шістнадцяти років. Як вони тут взялися, не знаю. Вони дрижали з переляку і розпитували мене польською мовою, що я думаю даліше робити.

Розповідаючи їм про свою втечу, я сказав, що завтра ранком виходжу до лісу, бо тут небезпечно, «бавер» може відкрити цей сховок.

Уночі не спав. Всяка птиця і різні шелести насторожували мою увагу. Через одчинені двері горища заглядав місяць. Але втома зломилася, і я задрімав...

Мене розбудило стукання чобіт «бавера», який ходив попід стайнею, шукаючи за драбиною, що тут ще вчора була оперта. Він нарешті приніс другу драбину і виліз по ній на горище. Я знав, що мені тут вже не сховатись від його ока, тому я піднісся і пішов до нього та почав просити, щоб він залишив мене і не боявся, бо я був в'язнем, який утік, я скоро заберуся із його стайні.

Він ніби слухав мене і сказав «гуд», але, відвернувшись від мене, він пішою до драбини і зліз униз. Його раптовий відхід здавався мені дуже підозрілим. Виглядало так, що він кудись пішов, щоб заявити про мене. І мої розмислювання були вірні. Після декількох хвилин розважувань я прийшов до висновку, що мені звідси треба якнайшвидше тікати. Я залишив цих двох юдейських підлітків і подався по драбині униз. Опинившись на брукові подвір'я, я розглядався, куди мені тікати, а вже з противної сторони стайні спішною ходою прямував «бавер» з двома «фолькштурмами», що з готовими до стрілу рушницями бігли до мене.

— Генде гох!— скомандували вони, прибігши до мене. Я підняв руки догори, а тоді вони наказали мені йти попереду них. Вони гнали мене поперед себе

головною вулицею і між собою вели розмови. Я насторожив свій слух, щоб зловити слова їхньої розмови. Вони не знали, що зі мною зробити, один говорив, щоб відвести мене десь тут до тюрми, а другий казав, що на передмісті стоїть «фельджандармерія», і що краще передати мене їм, а вони хай роблять, що захотять, зі мною. Та рішення вони прийняли друге: мене привели і передали в руки «фельджандармерії».

Вони розпитали мене, хто я такий. А я відказав, що я в'язень, який відстав від командо, яке цієї ночі ночувало тут на окраїні містечка. Я додав, що хотів би до них долучитися.

Але мене зраджувало цивільне вбрання, де я його взяв? Всі інші в'язні в пасмистому вбранні, а я в цивільному.

І сталося так, що мене відпустили, та ще й сказали, що всі в'язні за два кілометри звідси сидять у лісі, і вказали напрям, куди маю йти, але під загрозою, що коли буду втікати, а вони мене зловлять, то застрілять на місці.

Я подякував їм за таку добродушність і подався в напрямку, куди було вказано. Я йшов самою серединою шосе, вдаючи, що мені немає чого боятися, бо я цивільний.

Зараз же за містечком було багато війська, але мене ніхто чомусь не зупиняв. Вже добрий шматок дороги відбився від того місця, де стояла «фельджандармерія», і вже хотів шугульнути в ліс, але переді мною з'явилося особове авто. Втікати до лісу вже було запізно, бо я міг викликати підозріння, то я вирішив не звертати уваги, впевнено йти далі. Авто проїхало повз мене вже кільканадять метрів і нараз зупинилось та почало їхати взад. І коли вирівнялося зі мною,— зупинилося. З машини вийшов старшина і зупинив мене. І коли я оглянувся, я впізнав його, бо це був наш комендант

таборів Гінзероди й Ельріху. Він, проїжджаючи повз мене, також пізнав мене в цивільному вбранні й наказав своєму шоферові зупинити авто. Він запитав мене польською мовою:

— Що ти ту робиш?— міряючи мене відгори до низу, з цікавістю зупиняючи свій погляд на моєму цивільному вбранні. Я знову повторив йому свою попередню версію, з якою вийшов з рук «фельджаңдар-мерії», але він бачив, що це не випадок, а звичайна втеча. Нічого більше не сказав, тільки щоб я йшов до лісу в цьому ж напрямку. Він вказав пальцем та додав, що вони всі сидять там, і відїхав.

Яке це щастя!— зідхнув я вільніше і, оглядаючись в той бік, де курився порох з-під коліс, завернув убік і пішов лісом, та не в той бік, де сиділи в'язні.

У цій несподіваній зустрічі із своїм комендантом я помітив на його обличчі байдужість до всього. Йому вже не потрібно було брати на своє сумління ані моє життя, ані тисячу тих бездольників, яких на доручення коменданта Бухенвальду він мав розстріляти.

Він напевно відчував, що наближаються останні хвилини панування гітлерівського нацизму, а з цим і кінчається його володіння, як коменданта концтаборів і кінчається знуцання над арештантськими недобитками по концтаборах Третього Райху.

І ця тисяча невольників-в'язнів, що були призначені на смерть, яких гнали лісами й дорогами, ця тисяча в'язнів, які сиділи на окраїні лісу в журному замисленні, не знаючи і не збагнувши своєї дальшої долі, можуть у великій мірі завдячувати своє спасіння цій людині — комендантові табору з людським відчуттям, що врятував життя тисячі в'язнів, невинних душ, що пройшли страхіття, будучи каторжниками нацистських концтаборів.

## ЛІС СТАВ МОЇМ ПРИСТАНОВИЩЕМ

Не протертими стежками я ходив по лісових заростях... Я був сам серед лісового гущавника... Не знав, у якому напрямі мені прямувати... Не знав, де є фронт, а де ще його немає... Але по лісі ходити було дуже небезпечно, бо усюди просувалися військові відділи. Тож я виліз на густу смереку і згори розглядався, що діється навкруги. Я бачив, як посуваються змоторизовані військові частини німецьких вояків, а за ними піхотинці, що теж йшли у південному напрямку. Все вказувало на те, що це відступ із фронтової полоси.

— Але де ж фронт?

Надворі ставало темно... Я зліз із смереки і став розглядатися за місцем для нічлігу. Підшукав, наломив гіллячок, устромив у землю навкруги, щоб закрити себе від чужого ока, підкинув декілька смерекових гілок на землю та розмістився для нічлігу.

І тоді, коли я уместився, здавалося мені, що нікого нема на світі, щоб поділити мою долю.

На небі пишно багряніли зорі... Та сон не брався. Мене дошкульно мучив голод, і спрага була велика.

Ген, десь далеко гаркали гармати, і небо немов загорілось.

Я встав і поліз знову на смереку, щоб глянути в напрямку, де розриваються гарматні стріли, а потім зліз вниз, затямивши напрям. У лісі сичали якісь птахи. Я знову пішов на місце, що вибрав до снання.

Ніч пройшла, але тягнулась довго, довго...

Ранком я підвівся, розмочив росою очі й сів на мокрій траві.

Дошкуляв голод, що його не було чим заспокоїти. Я підзбирував якісь ягоди та пробував хоч трошки притупити голод.

Згодом я почав свій маршрут туди, де серед ночі горіло небо.

Я йшов окраїною лісу, щоб бачити, що діється і на полях, і на дорогах. Ішов спішною ходою, розглядаючись пильно на всі боки.

На полі хтось поганяв коня, запряжного до плуга разом із волом. Я наблизився до шопи, що стояла на самому краю поля, і увійшов до середини. Тут були всі позначки, що хтось тут вигідно ночував. Крізь щілини дощок я намагався розпізнати людину, що ходить за плугом.

— Ох, дав би Бог, щоб це був українець,— подумав я, і моя доля, може, легшою стала б для мене. Але не на щастя мені, я підслухав, як він підганяв худобу, і переконався, що це правдивий німець. Тому я вийшов з шопи і знову подався у ліс.

— Їсти, їсти хочу страшенно, що і де тут роздобути, щоб трошки наповнити зголоднілий шлунок?— точилася думка за думкою.

Я став заглиблюватися далі від поля у лісову гущавину.

Роса розмочила моє взуття, і штани до колін стали мокрими, а я йшов лісистими закрутинами. Переді мною зашаруділи кущі, і я побачив, що там сидять якісь люди. На хвилину зупинився і напружив зір, щоб пізнати, що це за люди. Не розпізнавши, я вирішив йти прямо до них. А вже коли наблизився, то побачив, що це були советські полонені. Їх було п'ятеро. Вступивши зі мною в розмову, вони розповіли, що втекли з табору полонених і вижидають тут визволення. Фронтowa лінія знаходилась від того місця яких тридцять кілометрів — такі вони мали відомості.

Вони розпитали мене, хто я такий. Коли я сказав, що я є галицький українець, який утік з концтабору, то вони, щоправда, погостили мене хлібом і, відкривши бляшанку з м'ясом, почастували мене.



Я ніби трохи підкріпився на силах, і мені стало легше на шлунок.

На обличчі в мене був уже добрий заріст. Я запитав їх, чи не мають чим зтяти мою щетину. Один із них витягнув бритву до голення і невеличке надшерблене зеркальце та ще й малий шматок мила і подав мені. Взявши все в руки, я пішов до лісу шукати за водою.

У дрібноліссі знайшов рівчак, по якому текла джерельна вода.

Спершу напився води, лягаючи над рівчаком, потім підпер дзеркальце галузкою і став намилювати обличчя, а згодом шкрябати вже досить довгий заріст.

Кількаденний заріст на худорлявому обличчі сильно потемнів. Я глянув у дзеркальце...

— О, Боже! Невже це я?

З дзеркальця на мене дивився кістяк, під очима якого були великі опухлі мішки.

Кістки щік неначе перлися вилізти із шкіри, лише біліли зуби, до яких, здавалося, присохла шкіра лица.

А я ще на вік молода людина... Хоч виснажений знуцаннями, мандрівкою, голодом та безсонними ночами, але в мене було велике бажання жити. Я хочу жити!

Та треба було таки братися до гоління. Час до часу я відвертав свій зір від дзеркальця і вдивлявся на зрубний ліс, що був переді мною. По другій стороні зрубного лісу в цьому ж напрямку, йшов виряджений у повному виряді німецький вояк.

— Треба втікати,— подумав я, а інша думка перестерігла: куля може досягнути.

Я вирішив лежати над рівчаком, вдаючи мертвого: Я лежав над рівчаком, і коли шелестіли трави і хрустіння гілок ставали все голоснішими, я збагнув, що він поблизу мене. Затаївши у собі віддих, лицем у рівчаку — лежав непорушно. Німець на мить

зупинився. Мабуть, глядів на «мертвяка», а через хвилину знову було чути шелестіння трави і тріскання гілячок, які поволі тихшали. Він пішов... А коли вуха вже перестали ловити шелест, я підвів голову з рівчака і зиркнув у його бік. Він вже був на добрій віддалі від мене.

Я скінчив своє сяке-таке гоління і повернувся назад до полонених. Повертаючи їм приладдя до голення, розповів пригоду.

Вони згодились, що блукання по лісі є дуже небезпечне, бо всюди вештаються німецькі вояки, тому вони вирішили очікувати визволення в цьому гущавнику. У них було харчових припасів на три дні, а наступних три-чотири вони казали, що навіть можуть вижити в голоді.

Я розмірковував над їхніми плянами, хоч, правда, вони мені пропонували залишатися з ними, але мене турбувала якась непевність.

З такою непевністю я подякував їм за все і сказав, що буду пробиватися ближче до фронту, і пішов.

Прибравши дещо людяного вигляду на обличчі, я йшов з великою настороженністю, розглядаючись навколо.

Під час моєї обережної мандрівки я роздумував над рішенням радянських воєннополонених «сидіти на місці й вижити американських військ». Така думка мені навіть припала до душі, але що ж? У мене немає жодних харчових припасів, у чому сидіти? В голоді? Та ж я блукаю по лісах в голоді, шукаючи за якоюсь поживою...

Лісова мандрівка виснажила мої сили.

Сонце котилося поза верхи дерев, і повільно залягала темна, неспокійна ніч. Треба було шукати десь пристановища, щоб можна якось провести ніч. І знову я підшукував собі місце, де, здавалося мені, зможу

заночувати. Але, коли я вже уместився, недалеко почулося якесь тріскотіння дерева. Видавалося мені, що хтось тут недалеко від мене є. Я встав і попрямував до недалекої смереки, що тут росла, та видряпався нагору.

Небо вже накрилося зоряним килимом...

І чомусь тоді вже не було чути жодних тріскотінь, а ліс неначе дихав спокоем.

Я зліз із смереки, пішов на своє місце, ліг і заснув.

Вранці мене розбудили зі сну лісові птахи. Я підвівся на ноги, глянув у ранні небеса, перехрестившись, знову подався у мандрівку.

В голові крутилося від голоду. Живіт запався, і зробилась яма. Штани на мені вже не трималися, треба було їх вішати на шлейки. Але з чого їх зробити?

У кільчастому лісі, куди я вступив, були познаки, що тут недавно квартирувало військо. Усюди лежали порожні бляшанки спід консервів та лежали купи спонелілого вогнища.

Я кинувся до бляшанок і, піднімаючи їх, почав пальцем вискрібати усякі залишки в бляшанках. Ба навіть кавалок запорошеної хлібини підняв, ще шматок мотузки знайшов, з якої, напевно, зроблю собі неабиякі шлейки.

Після таких благодатей, що я тут спіткав, поживившись трохи, я пішов далі.

Ну, ще один день можна буде витерпіти.

Вже напевно було з полудня. Вдалині гуділи бомбардувальники, що везли «подарунки» Гітлерові. Через кільканадцять хвилин я вже виразно бачив ескадрильї бамбардувальників, які знижувались понад верхи дерев і тараскотіли кулеметами. Це піддавало мені думки, що в лісах все ще знаходиться німецьке військо.

Мені потрібно було пройти на другий бік шосе. Я сидів на окраїні, розглядаючись на всі боки. Раптом

підвівся, перескочив через рів, перебіг через шосе і вже мав стрибнути знову в ліс, аж тут переді мною зірвався із рова, де я заліг, німецький військовий старшина.

— Гальт!— буркнув і почав з пістолем в руках наближатися до мене. Я стояв, як вкопаний у землі, і не ворушився.

— Авсвайз, бітте!— запитав.

А де ж мені, нужденному, його взяти?— замаялась думка. Але я почав базікати йому, що я «авслендер», який працював в місті Ельріху в будівельній фірмі на залізничному шляху, а бараки, в яких ми мешкали, розстрожили американці, де і пропали усі мої документи, а тепер я тікаю від американців та не знаю, куди. Тут я зупинився і витягнув з кишені картку-поштівку, на якій був вигляд частини міста Ельріху,— ось тут в цьому містечку я працював (неначе це був мій пашпорт), я показав йому цю поштівку. Вже не пригадую, звідки взяла у мене ця поштова картка, що вивела мене з біди.

Він глянув на неї, а потім показав у східню частину лісу і сказав, щоб я ішов туди, там американців ще немає.

З великим «данкешен» я відійшов від нього і ніби йшов у ту сторону, куди він показав. Але це тільки було на короткий час, після чого я оглянувся і пішов у протилежний бік.

А він, відійшовши від мене, пішов у ліс, де під звислим гіллям стояв «фольксваген», а в ньому була якась «фрау».

Та знову насунулась думка, яку повторяли воєннополонені: «найбезпечніше сидіти в одному місці».

Я все більше переконувався, що наближаюся під самий фронт.

Ще поки запала над лісом темрява, я вже наперед вирішив, що всю ніч буду сидіти на дереві. Я поліз на смерекове дерево і сів, мов сова.

Небо вже покрилося зорями....

Я прив'язав себе своїми з мотузка зробленими шлейками до стовбура, щоб серед ночі не закуняв та не гепнув на землю, а потім поглядом вп'явся у зоряне небо. І чомусь тоді огорнули мене якісь маячіння

— А якби я тут так і сконав? Гей, Боже мій! На дереві? А потім дика птиця розшарпувала б моє худорляве тіло, і яструби й ворони чорні довбали б очі, а даліше... тільки залишився б прив'язаний до дерева людський кістяк...

Та що це, привид? Чи якісь маячіння огорнули мене? Я здригнувся від такого привида та повів тупим поглядом у той бік, де щохвилі виростали високі вогняні товпи, а гарматні постріли розривалися безупинно.

Вже недалеко, туди ж мені на світанку треба добиватися.

Ще дрімала ніч, а я вже сповзнув із своєї смереки вниз і зарощеною травою попрямував туди, де вночі бачив вогняні заграви від канонад...

Переполоханий зайчик, вискочивши із лісу, зигзагував у поле, але не менше переполоханим був також і я.

Після, може, півторагодинної ходи я зупинився на краю лісу, що був гористим, і глядів униз, де у вузьких берегах протікав гірський струмок.

А там, на завороті битого шляху, що проходив попід горою, стояло два санітарних авта білого кольору з червоним хрестом на даху й боках, а біля них стояв німецький вояк.

Вже не зважаючи на вояка, я почав сходити з гори вниз до водотечі, щоб загасити спрагу, а коли зійшов,

ліг на мокру траву і пив... і пив... холодну воду. А напившись досхочу, я роззув своє взуття, що було на моїх ногах вже більше тижня, і почав намочувати ноги у холодній воді. Мені стало свіжо на душі, так що я навіть на хвилину забув про голод.

Аж тепер мене запримітив німець і став йти до мене. В мене не було вже жодних хвилювань. Я сидів спокійно, опустивши у воду ноги. Через кілька хвилин він опинився переді мною і привітався:

— Гутен таг!

Я відповів йому. Він запитав мене, куди я йду.

— До Зулю,— відповідаю,— а куди ця дорога йде?— запитав я його.

Він ствердив, що я на правильній дорозі буду, якщо піду цим шляхом, і одночасно він пояснив мені, що, мовляв, його санітарне авто зіпсувалося, і він потребує допомоги. Приблизно за два кілометри від цього місця, в цьому ж напрямку, куди він вказував пальцем, стоїть у загородженій будівлі військовий штаб. Чи я, йдучи туди, не взяв би його «цидулку» і передав туди, щоб дістати поміч.

Я погодився. Він витягнув олівець і на шматку паперу дряпнув кілька слів готикою, чого я не міг прочитати.

Він почаствував мене папіресою. Я закурив, взяв «цидулку», сховав у кишеню, надів своє ще мокре взуття, підвівся і пішов.

Від цигарки голова закрутилася, і я йшов, мов підхмелений.

Дорога, що вела до цієї забудівлі, була завалена зрізаними деревами, це були, мабуть, застави від танків, тому я йшов понад край лісу. Вже перед собою побачив вхідну браму, а біля неї стояв якийсь сторож з готовим до стрілу автоматом. Побачивши, що я наближаюся, він скомандував: «Гальт!».

Я відразу зупинився, дивлячись на його косооке обличчя. Можна було вже здогадатися, що це не німецька пика, а радше якась на вигляд туркестанця чи азербайджанця. І тому я запитав:

— Чи ви говорите ще іншою мовою?

— Да, я разгаваріваю по-русскі.

Я показав йому «цидулку», в яку він довго вдивлявся, а тоді додав, що маю її доручити їхньому штабові.

Він направив мене у сторону будинку, куди я й пішов.

Біля дверей великого будинку, що виглядав більше на замок, стояло трьох підстаршин. Вже тримаючи цидулку в руці, я підійшов, перепросив і вручив одному з них. Він глянув, сказав «данке», а я відійшов і попрямував на другу браму, що була з півночі (так здається мені), де теж стояв вартовий, але тут був уже німець.

— Вогін?— запитав він.

Я пояснив йому, що доручав цидулку, яку приніс від шофера санітарного авта і він мене більше нічого не питав. Я вийшов за браму із якоюсь самовпевненістю, знову ступив на лісову стежку.

Якісь дивні чуття лягли на мою душу, а думки плуталися, мов павутиння. Спочату виглядало мені, що я вже в більшій безпечній частині лісу, де немає німецьких воєнних частин, але я не був певен цього. Кожний кущик і деревина ставали мені на перешкоді, а я їх зручно оминав. Голод дошкуляв дуже, аж в очах чорніло, а запаморочення голови не залишало мене ще від того часу, коли закурив цигарку. Я приспішив ходи, аж нарешті... виднокруг. Скінчився ліс, а попри широке поле стелився битий шлях.

Мене зморила втома. Я сів на галявині, опустив на

коліна голову і роздумував над своєю дальшою мандрівкою і лихою своєю долею.

Вже навіть не було сили підвестися від землі, до якої, здавалося, я приріс, і не зчувся навіть, як переді мною з'явилося два вояки з автоматами. Я злякався на смерть, а вони кричали до мене якоюсь мені не зрозумілою мовою. За дулом автомата я йшов попереду них на шлях, по якому вели мене до якогось містечка.

Не більше, як півкілометра мене супроводжували, і незабаром ми були на передмісті. По обох боках шляху у ровах уподовж лежало багато забитих військових і цивільних трупів.

Мурашкою пролізло по моїй шкірі таке видовище...

Розглядаючи верхи хат, було видно, як повівали білі плахти,— то з вікон, то з дахів.

Що це таке?— я не міг повернутися до своєї притомности. Мене привели до хати на краю міста, де у невеличкій кімнаті за звичайним столом сидів високий пристійний чоловік, а на ньому був надітий зеленкуватий комбінезон. На лівому рукаві нашитий номер «1».

— Авсвайз?— запитав він.

— Не маю,— відповідаю йому.

Він, як я завважив, не знав німецької мови і почав калічено мене питати, якою мовою я ще розмовляю.

— Українською, польською, російською,— відповідаю.

Коли я згадав польську мову, то він зразу перейшов на неї і став випитувати мене: хто я такий, звідкіль тут узявся, куди прямую.

Я почав свою розповідь: «Я українець, був ув'язнений і перебував у концентраційному таборі Бухенвальді, а згодом на відрядженнях, з яких я втік, і тепер без жодних документів блукаю по лісах».



— А які ти маш докази?

Я скинув свою маринарку, під якою мав надітий светер, обернутий передом дозаду, бо там був штамп «КЛБ» з Бухенвальду.

— Оце і ввесь мій доказ того, що я був у Бухенвальді,— вказав йому на штамп на светері.

— Чи ти знаш, в чііх ренках ти єстєсь?

— Ні!— відповів польською мовою.

Він розповів, що це містечко Бенекенштайн сьогодні вранці забрали американські війська і додав: «Ми перша американська Армія...».

У жилах сильно запульсувала кров...

На очах заблистіла радість, а потім покотилися по обличчі великі, як горох, сльози... Мені хотілося крикнути на ввесь голос: «Воля! Воля!! Воля!!!», але я не мав сили, бо на мить стратив притомність...

І Господь, повний ласки, втримав мене при житті...

Тоді цей старшина наказав одному воякові відвести мене до кухні, куди ми й пішли.

Я йшов, і мої ноги, здавалося, не торкалися бруку. Було якомсь так радісно, і вже наперед мені ввижалися всякі ласощі, якими врешті зможу заспокоїти голодний і виснажений довгим часом шлунок. І тут мене перестерігли, щоб я не переїдався бо це зможе спричинити смерть, на що я і уважав.

Після обіду мене знову один американець завів до якоїсь таверни, закликавши власницю-німкеню, наказав їй, щоб вона мене тут примістила, бо я безхатній.

Вона згодом вивела мене на другий поверх і вказала на велику простору кімнату, у якій було дуже багато різних скринь і пачок. Тут стояло декілька накритих ліжок, з яких я вибрав одне біля вікна, а вона повернулась донизу.

Тут я знайшов і приладдя до голення, а потім скупався у літній воді, в якій я просидів досить довго.

Глянув у дзеркало і побачив власний істотний вигляд людської подібності.

Після вечері, на яку я вже ходив сам до військової кухні, я повернувся до своєї кімнати.

Надворі сутеніло...

Беззоряне небо тужило в самоті...

Я глядів задумано з мого вікна у глибоку далечінь...

Було тихо...

Неначе на фільмовій стрічці перед очима миготіли картини: юнацьке життя, рідні, друзі, арешт, неволя, терпіння й муки і нарешті... воля...

Я кинув взором по стінах, чи немає де хреста чи образу Богоматері, щоб клякнути перед іконою і помолитися. Помолитися за те, що видержав неволю і вийшов на волю, помолитися за ріки сліз, що їх пролляла за мною моя дорога Матуся, помолитися за батька, сестру й брата та усіх друзів, що в лісах борються за українську правду.

Я упав на коліна біля свого ліжка, стомлений насмерть, упершись ліктями в матрац, шептав: «Отче наш, іже еси...».

Стомлені повіки опадали вниз, накриваючи зір...

На сході, неначе у небесному склепінні, виростала постать курата, який сховався на землю з хрестом у руках і благословив тих, що впали, і тих, що zostались у живих...

## ЕПЛОГ

11 квітня 1945 року американські воєнні з'єднання III Армії вступили до Бухенвальду. Тисячі в'язнів-смертників, виморених голодом і знущаннями

нацистських посіпак, ледве що були в живих, вийшли на волю...

І посміхнулася золота і довгожданна воля для тих обездолених, що у довгих муках і стражданнях сподівались її.

Та не діждалися її тисячі катованих, голодом заморених, у муках важких, які корчилися під тинами бараків, на бруках проклятого Бухенвальду, зрошених людською кров'ю...

І не одна мати не побачила більше свого сина, а дружина — чоловіка. Їхнє життя погасло там, де над світанком гаснуть зорі.

А після 12-ти років, чотирьох місяців і п'яти днів чорних років, коли догоряли тіла міністра пропаганди Третього Райху Гебельса і його дружини, о год. 15:30 1 травня 1945 року фюрер в бункері покінчив життя...

Скінчилася чорна доба панування над гнобленими народами «юберменшів» — вищої раси гітлерівського ешелону.

І яка іронія! Ця колись культурна держава, що дала світові Гете, Шіллера, Шуберта, Бетговена та інших, дала теж світові синонім людського безправ'я, дала огидний вигляд нацистських крематоріїв: Бухенвальду, Авшвіцу, Саксенгавзену, Дахав та десятків інших смертельних забудовань, а сама покрилася ганьбою у світовій культурі, залишивши за собою руймовище, гори трупів та мільйони спепелілих жертв.

Так скінчилася чорна доба володіння нацистських тиранів, що ганебно увійшла в світову історію...

Вже на овиді гряде нова доба великих катаклізмів...

Корчиться друга, червона імперія, насичена кров'ю безлічимою жертв...

Кінчається Голгота мого народу, і воскресає його світлий день...

**К І Н Е Ц Ь**

## SUMMARY

A plethora of memoirs dealing with the bitter epochs of Polish, Moscovite, and German enslavers of Ukraine evokes memories of personal reflections and experiences particularly from the German occupation period when the author of these reminiscences, In The Claws of Nazi Tyrants, was incarcerated in a Nazi concentration camp.

\* \* \*

I begin these memoirs with observations about the origin of my village, of its name, and with sketches from my youth. On the basis of various documentary evidence available to me, I endeavor to portray the oppressive rule of bourgeois Poland under Joseph Pilsudski, the inominious pacification of the Ukrainian people by Polish corporal punishment units, the rapes and robberies, i.e. all the atrocities which forced the Ukrainian Military Organization (UVO), and later, the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) to forcefully resist and conduct sabotage actions against the occupiers in order to discourage them from implementing their policies of pacification. The attack on the post office in the town of Horodok Jagelonsky and the death of OUN members Bilas and Danylyshyn deeply affected the Ukrainian community.

In 1933 the OUN, under the leadership of Stepan Bandera, conducted a series of retaliatory strikes: the assassinations of Tadeus Holufka, Commissar Chekhovsky, and Moscow's emissary Manilov were shots heard around the world. At the same time, political trials of SVU-SUM members were taking place in Kharkiv, the man-made famine ravaged in eastern Ukraine, and the aim of the assassination strikes was to demonstrate the political unity of western Ukrainians with their eastern brethren.

Polish rule in western Ukraine ended; in its place came the new “liberators”, the Russian usurpers. Landownership was abolished, the landless peasants were exiled to the Siberian taiga, and goods and foodstuffs were confiscated. My aunt Hanka and her children were exiled to Siberia; her husband, Petro, went underground. Prisons are again populated by Ukrainians who fought for independence. Members of OUN encounter death on Missions aimed at acquiring weapons. OUN member Stepan Pryjmycz disappears without a trace. Father Chanysh, pastor of the village church in Brynci Tserkovni is arrested by the NKVD and is never heard from again.

Despotism strikes.

On 22 June 1941 Germany attacks the Soviet Union, a development which offers opportune circumstances for the establishment of an independent Ukraine; under the leadership of Stepan Bandera, OUN prepares for the event.

A significant historical event takes place on 30 June 1941. On the initiative of Stepan Bandera, the inspirational force behind the revolutionary struggle, and by the determination of the Ukrainian people, the rebirth of an independent nation is achieved. Jaroslav Stetsko becomes prime minister. The Ukrainian ecclesiastical hierarchy, the Metropolitans Sheptytsky and Polikarp, welcome the developments and impart their blessings.

An intense desire inflames the consciousness of the Ukrainian people to create their own identity.

Adolf Hitler immediately demands the dissolution of the newly created state; members of the government are arrested; Stetsko and Bandera are incarcerated in a concentration camp.

In memory of the fallen heroes, memorial grave mounds are erected in the villages of Western Ukraine.

OUN leaders engage circa five thousand of their best-trained men in the political struggle. Advance groups are

sent into eastern Ukraine to prepare the people for sovereignty. In the process, a significant number of the political activists perish. Once again the prisons are populated by supporters of Ukrainian independence. Nazi hegemony saturates Ukrainian soil with blood.

In the autumn of 1942 in Polysia this pool of blood and the thousands of anonymous graves nurtured and cultivated an army of avengers which came to be known as the UPA, the Ukrainian Insurgent Army. The June decree gave Ukraine a military voice under its commander-in-chief-General Taras Chuprynka (pseudonym of Roman Shukhevych).

I participate in the organization of the youth networks to the OUN.

The Gestapo persecutes activists. I depart for a short time to Warsaw. Upon my return the Gestapo arrests me. I am first sent to the town of Chodoriv, then transported to Lonsky prison in Lviv where chauvinistically oriented Poles deride me because I wear an embroidered Ukrainian shirt (vyshyvana sorochka). In prison I meet Mychaylo, Stepan, and others; together we endure the miseries of daily prison existence. From here, I, along with others, am taken to the Maidanek (Lublin) concentration camp where I experience first hand assaults and battery. Exhausted and worn out, I consider ending my life on the electric wires which encircle the camp. My fellow prisoner Ivan persuades me to persevere. Shortly thereafter we are transported once again. I end up at Buchenwald.

At Buchenwald I witness the harshest treatment of the vulnerable prisoners. The camp was built by the Nazis in the summer of 1937 to house Hitler's most dangerous enemies. During the eight years of its existence the camp housed a quarter of a million prisoners from more than twenty five nationality groups, ten per cent of whom were Ukrainians.

Among the Russian prisoners of war was a significant number of Ukrainians. Merciless cruelty best characterizes

our treatment; enforced starvation gave rise to cannibalism among Russian POWs.

Forced starvation was one form of torture the Nazis imposed upon their prisoners. Polish "Volksdeutsche" who served as "kapos", "Vorarbeiter", and camp orderlies took part in the murder of Ukrainians. The camp commander's wife, Ilse Koch, a savage, gave orders to kill prisoners with, tattoos so that lamp shades, gloves, and several other items could be made from their skin for her pleasure. When on 11 April 1945 the American Third Army Liberated Buchenwald, two shrunk, preserved human skulls were found in Ilse Koch's office.

During my imprisonment an indescribable joy was the opportunity to write home. In a letter from Father Ivan Zrada I learned that twenty liturgies had been said for the salvation of my soul, and that my father and others had gone underground to fight for the Ukrainian cause.

I recall my first Easter in Buchenwald: Father Semen Jizhyk blessed morsels of bread which symbolized our paska (the traditional Easter bread) while tears filled the eyes of many a prisoner.

After a six-week quarantine period I am assigned to a quarry. With seven other prisoners I am hitched to a cart and forced to pull stones up the incline. The harshness of the kapos and the scourgings force us to attempt tasks beyond human endurance. Taking a chance, I transfer to the unit working on sewerage. Here the work was somewhat easier, but I am transferred soon to a railroad construction detail. Hard and heavy work once again becomes the norm as we are forced to lug the extraordinarily heavy rails. The soaked earth forced me to sit on the corpse of prisoner during our lunch break.

Prior to my departure on an assignment to Zull, I receive a package from home; it contained a shirt, a sweater, and trousers. A photograph of my parents was sewn into the shirt.

I found it strange that Buchenwald had a camp orchestra of approximately 100 prisoner-members which played marching songs as the work-details moved through the camp gates to work in the morning, and from work in the evening.

Six hundred prisoners from Buschenwald are sent on an assignment to Zull. Upon arrival one Pole steals my civilian trousers and sweater and attempts an escape. He gets caught on the barbed wire and is apprehended by the guards. The camp commander is summoned; he in turn orders the prisoner into the woods and shoots him to death. An assembly of prisoners is ordered and the camp commander calls out my number which had been sewn into my trousers. I step forward. He selects three other prisoners and chases us into the woods. With the shooting and death still fresh in my mind, I utter a silent prayer. However, once in the woods, we are ordered to pick up the corpse and to carry it back to the barracks. The escape episode makes me suspect, and I am no longer allowed to venture outside the camp gates. The camp commander assigns me to a basketweaving. A few months later we are transferred to Wuppertal to clean the city of debris. I am assigned to clean the barracks, and make the acquaintance of the head chef "Shysh", who takes me under his wing. Two Poles escape from this detail, and we are taken to Ginslerod where sheep-sheds become our quarters. Twelve weeks without a bath and without a change of clothing, twelve weeks of life under the most hideous unsanitary conditions exposed us to uncountable millions of fleas and lice. We struggle in vain to rid ourselves of them; we struggle, too, as we lay out railroad tracks.

A few months later my detail is returned to Buchenwald. I am assigned to Block 22 which primarily housed Polish chauvenists. They devised a ploy to murder me. They planned to hide a piece of bread in my bunk-bed. so that I would be considered a thief and they would have a pretext to kill. But, by mistake they slip the bread into the bunk-bed of



my neighbor. Divine providence, through my reassignment to Ellrich, saves me. Once again I work on the railroad, this time first repairing tracks damaged by bombs, then lowering tracks at the freight depot in Nordhausen. On a hot summer day we are allowed by the guards to go swimming in a nearby lake. One of the prisoners drowns. Our first swim break becomes our last.

One foggy day a white puppy runs into our workshed during the lunch break. The prisoners capture and choke it, then boil it in a kettle in an attempt to subdue their hunger. The guards, furious with rage, try to identify the perpetrator, but no one admits his guilt.

A day or two later the local airport is the object of an air raid. Only smoke and rubble remain. After the raid a wounded German is brought to the camp for first-aid. I steal his civilian jacket and bullet-holed trousers and hide them in my straw-mattress.

The war's front line comes ever closer and the civilian population of the town becomes concerned about our presence. They demand that we be immediately evacuated. Instead, the order comes from Buchenwald that we, the one thousand prisoners, are to be taken out into the woods and shot.

German prisoners are released during the night. The camp is evacuated, and civil defense measures are implemented. Every hour one hundred prisoners are led out of the camp. I ended up in the last group to be taken out. A prisoner, who attempted to flee, is shot. We are herded onto a large field where we encounter — alive! — the nine hundred prisoners who had been evacuated earlier. We are detained here for a short time, then driven on foot throughout the night. The weaker prisoners collapsed along the way, the stronger ones help them to keep moving.

Shortly after noon on the next day we come to a small village. I decide to escape. I discard my prison garb which I

wore over civilian clothing and break away from the column, out of sight of the guards. I find shelter in a barn loft on a farm. The German farmer discovers my presence the following morning and reports me to the "Volkssturm" who capture me and turn me over to the field gendarmery. I succeed in convincing them to let me go, leave the city and proceed along the highway. Suddenly a car pulls up next to me. In it I recognize my former camp commander. Nonchalantly he directs me toward the rest of the prisoners who are sitting in the forest. I, however, bolt in the opposite direction.

As of that moment, the forest became my refuge. In my wanderings I came across Russians, prisoners of war who had escaped from their camps and awaited the arrival of their liberators. Their hospitality invigorated me, gave me a chance to shave my lean face. I leave them and try to come closer to the front lines. Several days of wandering in the woods saps my strength. Finally I reach a field on which German troops bivouacked. Their discarded cans become my food source.

For safety's sake I spend the nights in fir-trees. At the same time I try to determine where the front line might be by looking for signs of gunfire in the night sky. Having ascertained the direction, I head for the combat zone. I come to the edge of the forest near a stream. Here a German soldier notices me. He approaches. I remain sitting, no longer eager to flee. He greets me and inquires about my destination. "To Ellrich", I reply. He confirms that I am heading in the right direction, indicates that his field ambulance had broken down, and asks me to take along a note to his group's headquarters located en route. I agree. He writes a note in Gothic script and treats me to a cigarette. I depart in the direction indicated by him. Along a forest road blocked by cut-down trees I reach a bivouack. A guard stops me at the gate. He was an Uzbek. I leave the

encampment by the northern gate at which a guard was also posted.

One thing was clear. I had entered dangerous territory. I zig-zag quickly along forest paths and soon arrive at the forest's edge. Exhausted and hungry I sit down. Suddenly two soldiers speaking a strange language run up to me. They, submachine guns in hand, escort me to a small house at the edge of a nearby village. I noticed white banners affixed on rooftops and in windows.

I am interrogated, and in a few minutes I realize that I am in the hands of liberators, the First American Army, which had occupied the village that very morning.

I am escorted to the canteen, given nourishment, and assigned a room at an inn. To and from supper I proceed unescorted. The starless sky reflected my feelings of loneliness. I stared pensively out the window of my room into the seemingly endless distance. Then I scanned the walls of my room for a cross or a picture of the Blessed Mother so that I might fall on my knees before it in prayer. I wanted to thank God for giving me the strength to endure imprisonment, to pray for the rivers of tears which my dear mother shed, to pray for my father, my sister and my brother, for my friends, and for all who were fighting in the forests for the Ukrainian cause.

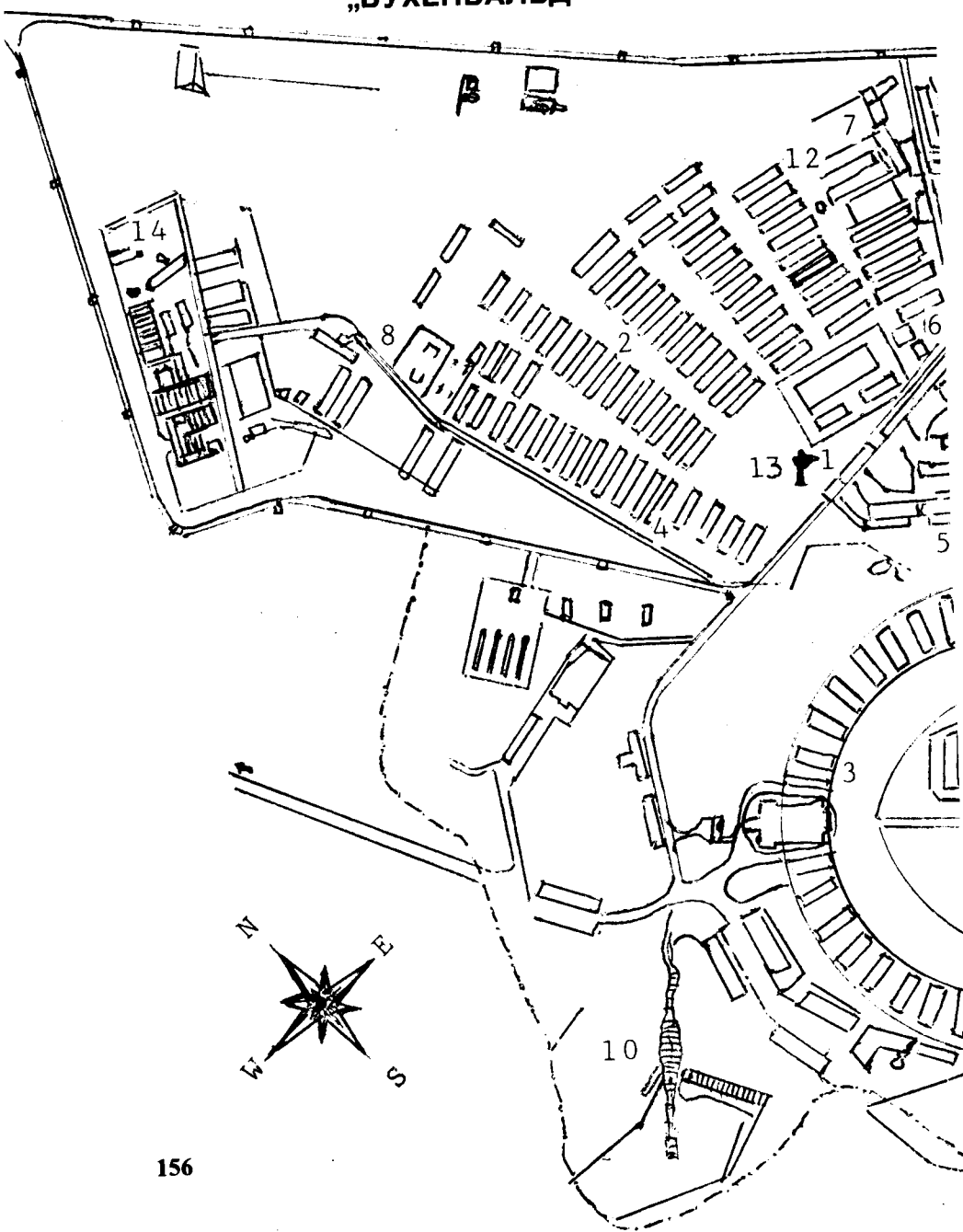
I fell on my knees next to my bed and began to whisper: "Our Father...." My tired eyelids robbed me of sight.

In the east, seemingly under a heavenly arch appears the majestic figure of a saint who descends unto the earth, cross in hand, blessing those who perished in the struggle as well as those who survived...

## ПОЯСНЕННЯ ДЕЯКИХ СЛІВ

- «Авсвайс» . . . . . посвідка  
«Авслендер» . . . . . чужинець  
«Австретен» . . . . . виходити  
«Авштееєн» . . . . . вставати  
«Апель» . . . . . перелік  
«Арбайт» . . . . . праця  
«Ахтунг» . . . . . увага  
«Бавдінст» . . . . . будівельна служба  
«Бавер» . німецький селянин  
«Бітте» . . . . . прощу  
«Бліц-кріг» . . . . блискавична війна  
«Бльокельтестер» . . старший бараку  
«Бюргермайстер» . війт, муж довір'я  
«Вогін» . . . . . куди  
«Гальт» . . . . . стій  
«Генде гох» . . . . . руки вгору  
«Гунд» . . . . . собака  
«Гавляйтер» . . . . . керівник області  
«Гестапо» . секретна державна поліція  
«Гуд» . . . . . добре  
«Гутен таг» . . . добрий день  
«Ентвасерунг» . висушування  
«Капо» таборовий наглядач  
«Лінкс» . . . . . наліво  
«Люфтваффе» . . . . . летунські сили  
«Лягерельтестер» . старшина табору  
«Льос» . . . . . швидко
- «Мютце ап» . . . зняти шапки  
«Мусулманин» . . виснажена людина  
«Обершарфюрер» . провідник чоти  
«Оберштурмфюрер» . . полковник  
«Равстретен» . . . . . виходити  
«Ревір» таборовий шпиталь  
«СД» таємна служба безпеки  
«СС» . . . . . відділ охорони  
«Унтерменш» . . . . . людина нижчої раси  
«Файрант» . . . . . кінець праці  
«Фертіг» . . . . . готово  
«Фолькштурм» . громадська охорона  
«Форарбайтер» . . . . . відповідальний робітник  
«Фрау» . . . . . жінка, пані  
«Швайне гунд» . . . . свиняча собака  
«Шнель» . . . . . швидко  
«Шрайбер» . . . . . писар  
«Шрайбштубе» . . канцелярія  
«Штайнбрук» . . . . . каменелом  
«Штімт» . . . . . згідно  
«Штубедінст» . . . . . службовець  
«Штраф» . . . . . карне, карний  
«Штурмбанфюрер» . . ляйтенант, поручник  
«Штурм труп» . . . . . бойова група  
«Юберменш» людина вищої раси

# СХЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КОНЦТАБОРУ „БУХЕНВАЛЬД“



- 1 — головна вхідна брама і бюро рапортів
- 2 — бараки для в'язнів
- 3 — будинки для СС-манів
- 4 — бараки для сов. полонених
- 5 — бюро коменданта
- 6 — крематорій
- 7 — магазин і кухня
- 8 — дім безстидниць
- 9 — залізнична станція
- 10 — каменяломи
- 11 — фабрика „Мібау“
- 12 — деревообробка „Гетте“
- 13 — ешафот
- 14 — курники, свинарня і кріликарня
- — сторожеві вежі
- — — — — ланцюг 58 вартових, що стерегли табір

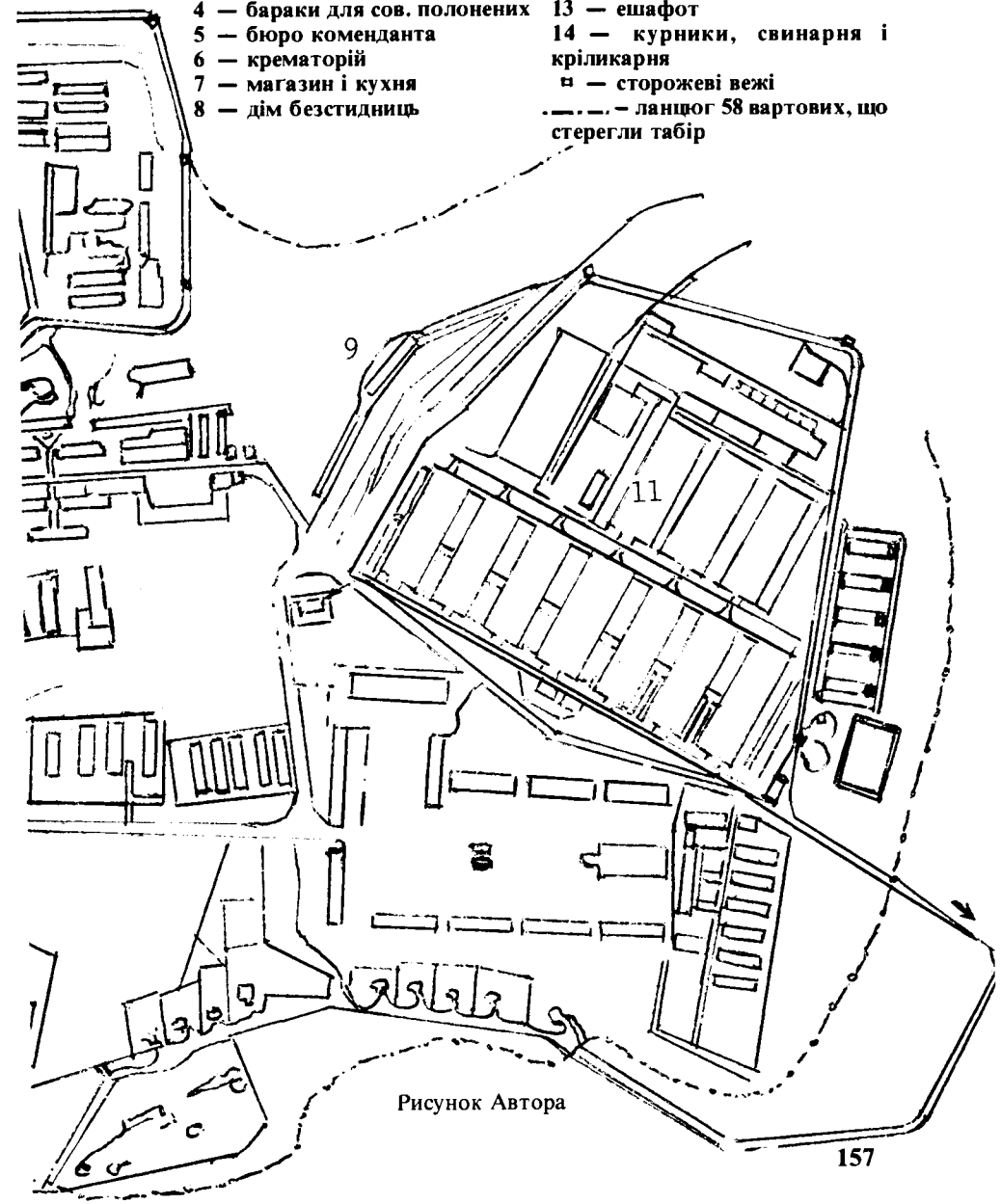


Рисунок Автора

## ЗМІСТ

Від автора .....	6
------------------	---

### РОЗДІЛ I

Село моє рідне, моя Батьківщино .....	7
Дяк Михайло .....	11
Ганебна пацифікація .....	13
Смерть боєвиків .....	16
На зелені свята .....	18
Вбивство Тадеуша Врубля .....	18
Криваві стіни Антонішина .....	21

### РОЗДІЛ II

Московська окупація .....	24
Ешелон в тайгу Сибіру .....	25
Трагічна подія .....	28
Похорон друга .....	28
Нечесне намагання .....	29
Патефонна скринька .....	30
Зудар деспотій .....	32
Сипання могил .....	34
Похідні групи .....	36
Героїчна армія месників .....	39
Організація юнацтва .....	41
Смерть «Богуна» .....	43

### РОЗДІЛ III

Арешт .....	46
На Лонцького .....	50
Серед польських гультіпак .....	52
На латинський Свят-Вечір .....	58
Зустріч з новими друзями .....	59
Перший Свят-Вечір за ґратами .....	60
«Майданек» .....	65
Апель .....	67
На праці .....	68
Кропив'яні обіди .....	69
Забута пляшечка .....	70

Молитва ломить залізо .....	71
Спроба втечі .....	72
Поїзд у невідоме .....	73

#### *РОЗДІЛ ІV*

Переїзд з Майданеку до Бухенвальду .....	74
Лікарські оглядини .....	78
Про Бухенвальд .....	80
Листи додому .....	88
Нацистські знущання в «штайнбруху» .....	89
Зміна командо .....	91
За один день волі заплатив життям .....	94
Великдень в концтаборі .....	96
Жорстокі кати .....	99
Лист з дому .....	101
Таборова оркестра .....	102
Дім безстидниць .....	103
Посилка з дому .....	104
«З журбою радість обнялася» .....	105

#### *РОЗДІЛ V*

На відрядженні — привид розстрілу .....	107
Нове відрядження — Вуперталь .....	112
В Гінзероді, в овечому хліві .....	116
Теля, що не мало жити .....	118
На 22 бльоці в Бухенвальді .....	120
В Ельріху .....	121
Біле цуценя .....	123

#### *РОЗДІЛ VI*

Моя втеча .....	130
Ліс став моїм пристановищем .....	134
Епілог .....	145
Summary .....	147
Пояснення деяких слів .....	155
Схематичний плян концтабору Бухенвальд .....	156
Зміст .....	158
Схематична мапа розміщення концтаборів Третього Райху .....	160
Ілюстрації і документи .....	161

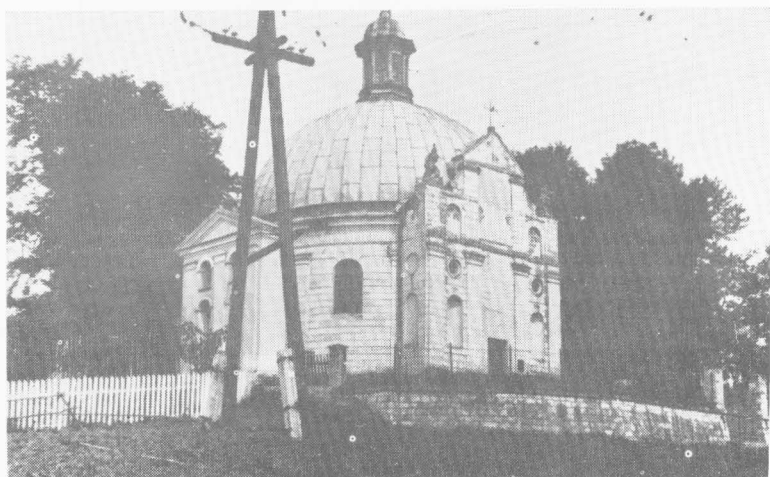




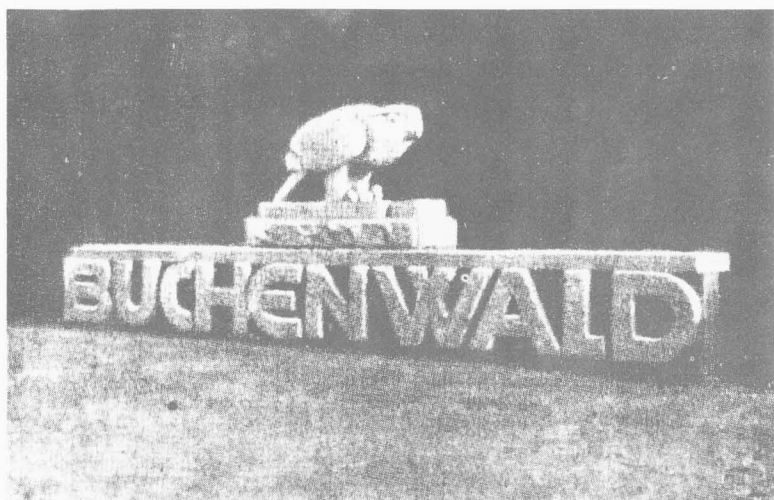
## **В КІГТЯХ НАЦИСТСЬКИХ ТИРАНІВ**



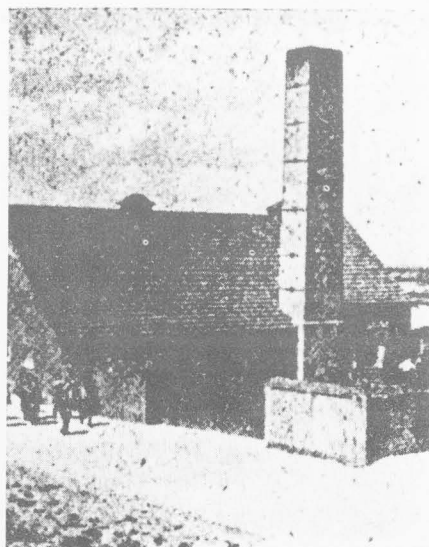
**Церква в Бринцях Церковних, побудована комітетом під  
головуванням господаря Миколи Прудиуса, що покрив 80% коштів  
будови**



**Округла церква в селі Вибранівці, уфундована польським дідичем  
Станиславом Лосем, а збудована в 1706 році шведським сотником  
Йоганом фон Бриком, родоначальником українських Бриків**



Пам'ятник жертвам нацизму перед головним входом до  
Бухенвальду



Зовнішній вигляд крематорія



**На шибеницю нацистів потрапив навіть комендант міліції міста  
Краматорська, колишній совєтський полонений**

На таблиці написано німецькою і російською мовами:  
*Я, Абрамов, повішений за грабунок і саботаж, за зловживання  
службовими обов'язками в міліції, за спричинення населенню  
Краматорська шкоди і за порушення німецьких військових законів.*



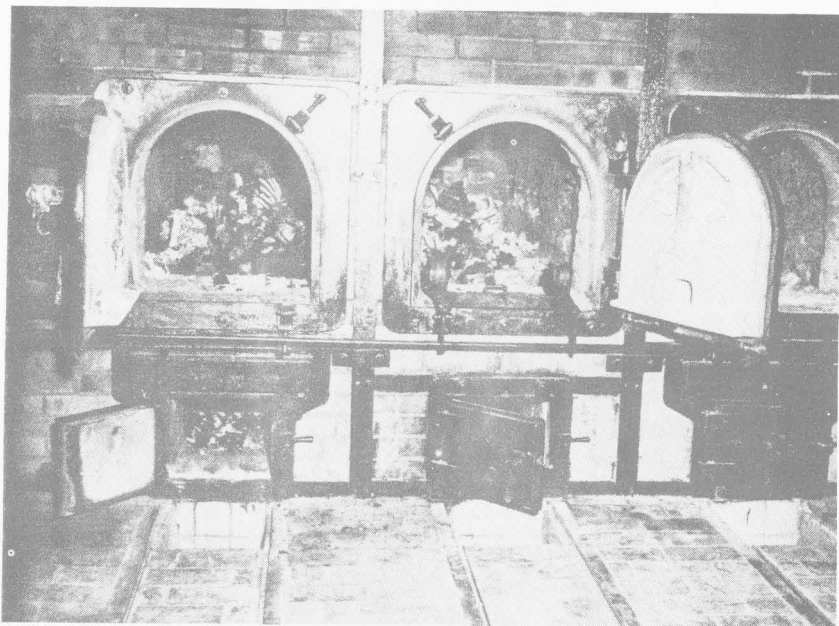
Два безборонні в'язні, прив'язані до дерев. СС-ман стоїть над гретім, що корчиться у муках. Так карали в Бухенвальді за втечу



Це все, що залишилось від в'язня-невільника



Печі для спалювання в'язнів обслуговували самі в'язні



Печі Бухенвальду

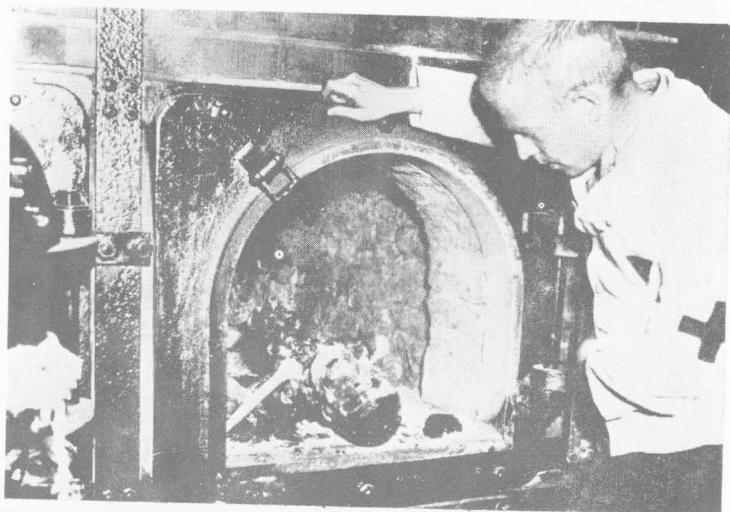


„Люта жінка“ Ільзе Кох, жінка коменданта Бухенвальду, в очікуванні міжнародного суду



На фото дві висушені голови в'язнів, яких повішено в Бухенвальді, а після закінчення війни знайдено на с'єлику Ільзе Кох

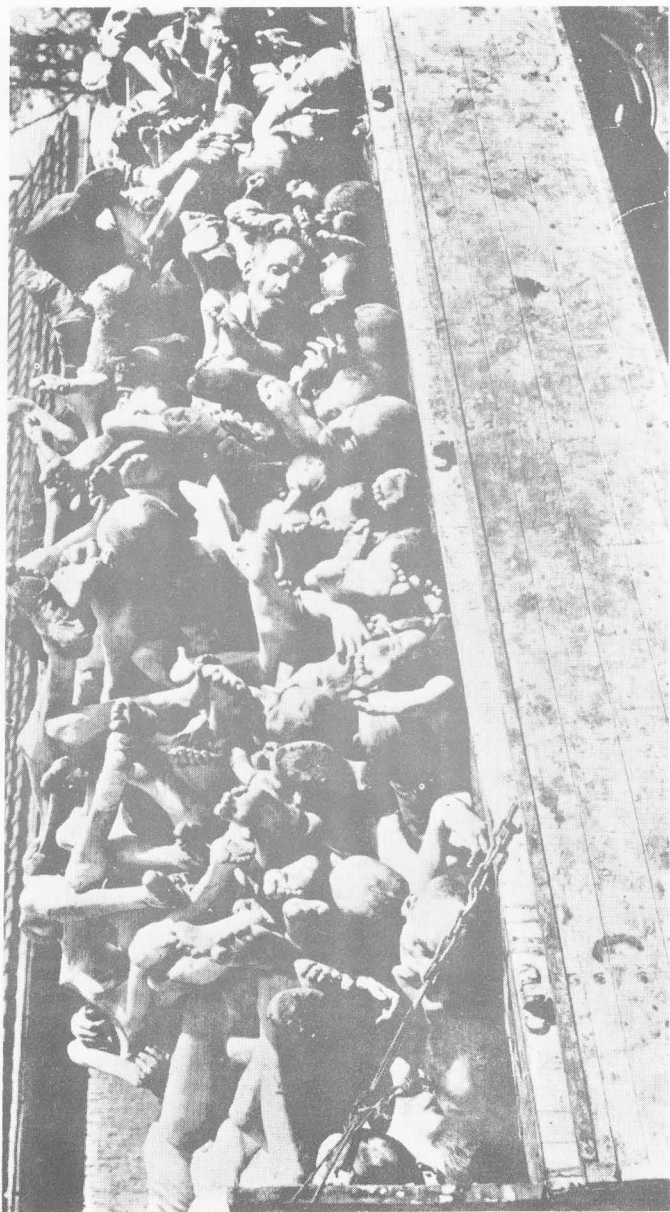




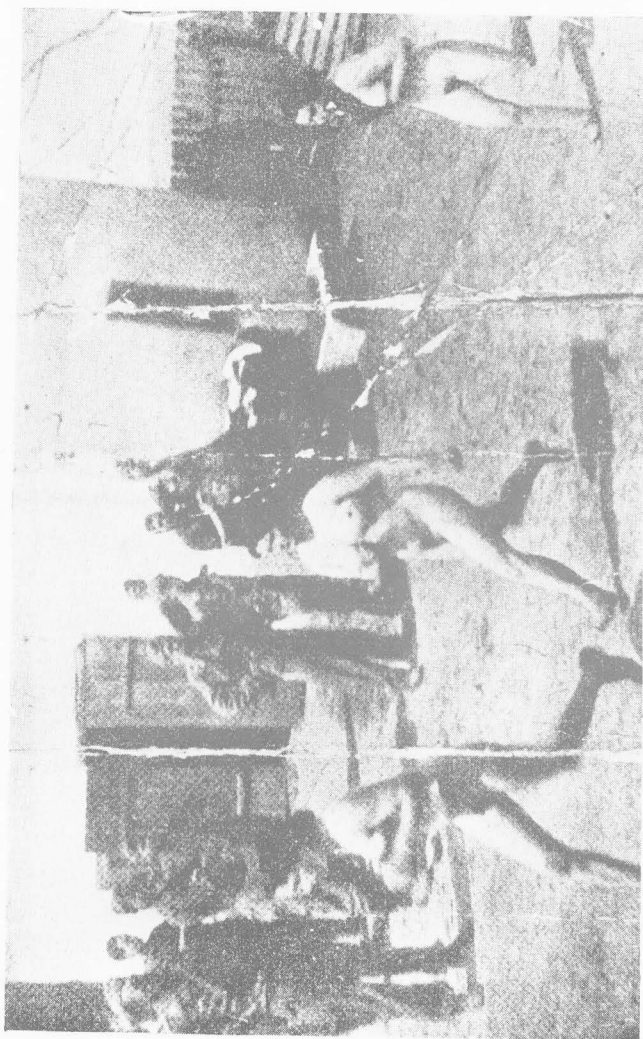
Піч крематорія, де спалювали жертви нацизму. Догоряс кістяк



Це шматки виправленої людської шкіри в'язнів з татуйованими орнаментами



А цих кістяків ще не встигли спалити перед наступом американських військ



Новоприбулих жінок-в'язнів переганяють для „медичного“ огляду.  
Фото, знайдене американцями в кишені забитого німецького СС-  
мана



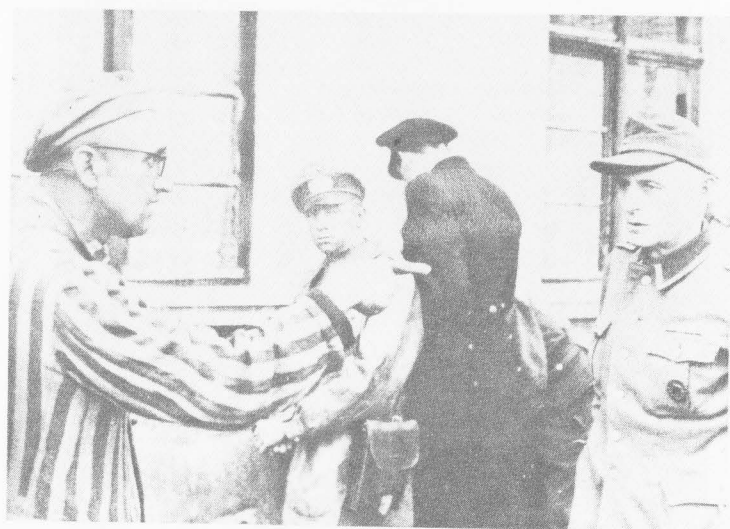
Ідентифікують жертви нацистського свавілля в Бухенвальді



Трупи в'язнів Бухенвальду, що їх не встигли спалити чи закопати в братській могилі



У поспіху не встигли закопати всіх трупів...



Звільнений в'язень вказує на жорстокого охоронника, що  
брутально поводився з в'язнями



**Неймовірні картини гітлерівської жорстокости дивували вояків III американської армії**





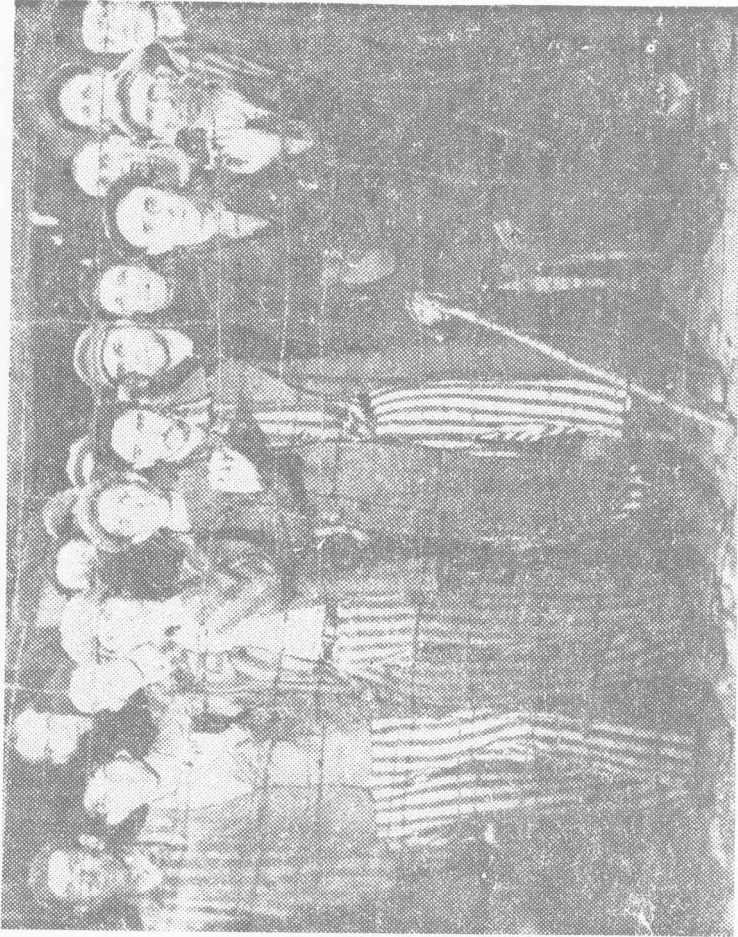
...Цивільні німці підбирали трупи...



Виснажені в'язні лежать на чотириповерхових нарах у Бухенвальді



**А цивільних німців запросили сюди, щоб вони оглянули нацистські варварства в Бухенвальді**



В'язні Бухенвальду з-за дротів зустрічають американське військо



Група українських політв'язнів відзначила першу річницю виходу на волю з нацистських концтаборів. Корнберг, Зах. Німеччина, 1946 р.



Пам'ятник жертвам нацизму в Бухенвальді. В центрі напис: 51,000



Група українських політв'язнів незабаром по звільненні перед одним із бараків Бухенвальду



На сходах у Бухенвальді після звільнення. Знизу: Володимир Леник, Дмитро Корчак, Володимир Назола, Іван Бараняк, Онуфрій Мальгівський і Василь Матвіїшин



ІІІ з'їзд Ліги Українських Політичних В'язнів. Мюнхен, Зах.Німеччина, 1948 р.